

2

**ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ
ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ**

ΥΠΟ
ΙΩΑΝΝΗ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ

ΥΠΟ
ΙΩΑΝΝΗ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ
Δρος, Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γενικὲς παρατηρήσεις

Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων στὰ Δωδεκάνησα γενικώτερα καὶ στὴν νῆσο Ρόδο εἰδικώτερα. Οἱ ἔρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔφεραν στὸ φῶς καὶ ἄλλα μνημεῖα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων στὰ Δωδεκάνησα ἀνέρχεται σὲ διακόσια τριάντα (230) περίπου¹ καὶ ἐκείνων τῆς νήσου Ρόδου ὑπερβαίνει τὰ ἑκατὸ (100)² . Οἱ ἔρευνες συνεχίζονται καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο, ὅτι στὸ μέλλον θὰ αὐξηθεῖ.

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτὰ μικρὸς μόνον ἀριθμὸς ἔχει ἀνασκαφεῖ, μελετηθεῖ συστηματικὰ καὶ δημοσιευθεῖ. Γιὰ τὰ περισσότερα γνωρίζουμε μόνον ἐλάχιστα πράγματα. Ἔχουν ἀπλῶς ἐπισημανθεῖ καὶ ἔχουν ληφθεῖ μέτρα προστασίας των.

Ὁ ὑπογραφόμενος ὑπηρέτησε στὴν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Δωδεκανήσου, μὲ ἔδρα τὴν Ρόδο, ἀπὸ τὸ 1977 ἕως τὸ 2002, ἥτοι ἐπὶ

1. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή, σ. 227-248. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, σ. 311-347.

2. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή, σ. 242-245. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, σ. 327-342.

25 έτη. Ἀρχικά ὑπηρέτησε ὡς Ἐπιμελητής Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί ἀπὸ τοῦ 1984 ὡς Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ τοῦ ἐδόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ περιοδεύσει σὲ ὁλόκληρο τὴν νῆσο Ρόδο καὶ στὰ Δωδεκάνησα γενικώτερα, νὰ ἐπισημάνει, νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ ἐρευνήσῃ ἐν μέρει μεγάλον ἀριθμὸν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα μέχρι τότε παρέμεναν ἄγνωστα στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν ἔρευνα. Ἦδη ἔχει δημοσιεύσει ἀρκετὲς μελέτες σχετικὲς μὲ αὐτά³, ἐνῶ ἄλλα μνημεῖα παρουσιάζονται τῶρα γιὰ πρώτη φορὰ.

Τὸ Φιλλανδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῶν Ἀθηνῶν διοργάνωσε τὴν 24.10.2003 στὴν Ἀθήνα μίαν Ἡμερίδα, μὲ θέμα τὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ὁ γράφων προσεκλήθη καὶ ὁμίλησε μὲ θέμα: «Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Ρόδου – Νεώτερα εὐρήματα». Στὴν Ἡμερίδα αὕτῃ ὁ γράφων παρουσίασε δέκα (10) παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Ρόδου καὶ τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν προσεχῶς στὰ Πρακτικὰ τοῦ ὡς ἄνω Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου.

Στὴν παροῦσα μελέτη γίνεται λόγος γιὰ εἰκοσιπέντε (25) ἐπὶ πλέον παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Ρόδου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα, ἐνῶ μικρὸς ἀριθμὸς αὐτῶν ἦσαν ἀπλῶς γνωστά. Τὰ μνημεῖα αὐτά εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀπόλλωνα, Ἐφτάπορτη, Παναγία, βασιλική.
2. Ἀπόλλωνα, Λέλος, Ἅγια Ἀγίων, βασιλική.
3. Ἀρχάγγελος, Πανάθυρας, Κερά Ναπενή, βασιλική.
4. Ἀσκληπειό, Ἀροσαλή, Παναγία Ζωοδόχος Πηγὴ, βασιλική.
5. Ἀσκληπειό, Κιοτάρι, Ἐφταβήματη, Παναγία, βασιλική.
6. Γεννάδι, Βουρδουκαράτα, Ἅγιος Δημήτριος, βασιλική.
7. Κατταβιά, Ἅγιος Παῦλος, βασιλική.
8. Κατταβιά, Βρουλιά, βασιλική.
9. Κρητηνία, Σημαντήρια, βασιλική.
10. Λάεσμα, Ἰγκος, Ἅγιος Γεώργιος, βασιλική.
11. Λάρδος, Παναγία Καθολική, βασιλική.
12. Λαχανιά, Ἀμπακοῦ, Ἅγιος Ἰωάννης, βασιλική.
13. Λαχανιά, Πέτασος, Παναγία, βασιλική.
14. Λίνδος, Βληχά, Ἀξεστράτηγος, βασιλική.
15. Μαλώνα, Χαράκι, βασιλική Γ.

3. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, σ. 311-347. Ἰ. Βολανάκης, Νεώτερα ἔρευνα, σ. 1-14. Ἰ. Βολανάκης, Συμβολή, σ. 33-144.

16. Μαλώνα, Χαράκι, βασιλική Δ.
17. Μαριτσά, Μερτώνας, Κερωνιάτης, "Άγιοι Ἀνάργυροι Κύρος καὶ Ἰωάννης, βασιλική.
18. Μεσαναγρός, "Άγιος Μηνᾶς, βασιλική Α - Β.
19. Μεσαναγρός, Ἐριντος, Ἀλεξανδρινές Πατέλες, βασιλική.
20. Μεσαναγρός, Χιονιάς, "Άγιος Ἰωάννης, βασιλική.
21. Μονόλιθος, Παληοκκλησιά, "Άγιος Γεώργιος - "Άγιος Νεκτάριος, βασιλική.
22. Μονόλιθος, Κεραμενή, βασιλική.
23. Μονόλιθος, Κυμμαράσι, Παληοκκλησιά, "Άγιος Γεώργιος, βασιλική.
24. Μονόλιθος, Παληόχωρα, Πύργος, βασιλική.
25. Σιάννα, Γλυφάδα, Μονοσύρια, "Άγιος Τρύφων, βασιλική.

Ἡ έρευνα δὲν ἦτο δυνατόν νά προχωρήσει σέ βάθος καὶ νά ἐξαντλήσει τὸ θέμα. Γίνεται ἀναφορὰ στὴ θέση καὶ στὴν σημερινή κατάσταση τῶν μνημείων καὶ ἐπιχειρεῖται συνοπτική περιγραφή αὐτῶν. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ συμβολή στὴν έρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Ρόδου, τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος γενικώτερα⁴. Πρόκειται νά ἐπακολουθήσουν καὶ ἄλλες μελέτες, σχετικές μὲ τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου.

4. Ἐπιθυμῶ, νά ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τίς θερμές μου εὐχαριστίες πρὸς ὄλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἐβοήθησαν τὸν γράφοντα καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικά στὴν ὁλοκλήρωση τῆς παρουσίας μελέτης. Εἰδικώτερα εὐχαριστῶ τοὺς ἑξῆς:

α') Τὴν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (ἐδρα Ρόδος) καὶ ὁλόκληρο τὸ προσωπικὸ της γιὰ τὴν ἀγαστὴ συνεργασία, τὴν συνδρομὴ καὶ παρασχεθεῖσα βοήθεια, β') τοὺς αἰδεσιμωτάτους Ἐφημερίους καὶ τοὺς ἐλλογμωτάτους Δημοδιδασκάλους τῆς νήσου Ρόδου γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά των, γ') τοὺς Δημοτικούς καὶ Κοινοτικούς Ἀρχόντες τῆς νήσου Ρόδου γιὰ τὴν καλὴ συνεργασία, τὴν συμπαράσταση καὶ τὴν βοήθειάν των, δ') τοὺς Φύλακες Ἀρχαιοτήτων τῆς νήσου Ρόδου γιὰ τὴν σημαντικὴ συνδρομὴ των, ε') τοὺς ὁδηγοὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ρόδου κ.κ. Πέτρο Μισοδουλάκη, Νικήτα Μιχ. Μιχαηλίδη καὶ Σταμάτιο Διακογεωργίου γιὰ τὴν πολὺτιμη συνδρομὴ των, στ') τοὺς Σχεδιαστὲς τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ.κ. Μιχαὴλ Σάνδαλο, Γεωργία Θωμαδάκη καὶ Μαρία Σαρίκου, γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων, ζ') τοὺς Καλλιτέχνες Φωτογράφους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου κ.κ. Γεώργιο Πελεγρίνη καὶ Μηνᾶ Κιτράκη Χρυσοβέργη γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν φίλμς καὶ τὴν ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν, η') τὴν ἐκλεκτὴ συνεργάτιδα στὴν 12η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (ἐδρα Καβάλα) κ. Ἀναστασία Βαρβαρίδου γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν κειμένων καὶ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά της, θ') τὴν σύζυγο καὶ συνεργάτιδα, φιλόρχαιο καὶ φιλότεχνο κ. Δρ. Μαρία Gehlhoff-Βολανάκη, Ἰατροὺν καὶ τὰ παιδιὰ μας Ἥλια καὶ Χριστίνα, Φοιτητές, γιὰ τὴν ἡθικὴ συμπαράσταση, κατανόηση, ὑπομονή, τὴν στήριξη καὶ οὐσιαστικὴ βοήθειά των.

Ὁ γράφων θὰ θεωρήσει ἑαυτὸν εὐτυχῇ, ἐὰν ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν συνέχιση τῶν ἐρευνῶν καὶ τὴν ἀνασκαφὴ, συστηματικὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς νήσου Ρόδου καὶ τῆς Δωδεκανήσου γενικώτερα.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

1. Ἀπόλλωνα. Ἐφτάπορτη, Παναγία, Βασιλική

Νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 50 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, μέσῳ Ἐλεούσας καὶ Πλατανίων, στὶς νοτιοανατολικὰς πλαγιὰς τοῦ ὑψώματος Προφήτης Ἡλίας (ὕψόμετρο 798 μ.), σὲ εὐφορὴ περιοχὴ, πλούσια σὲ πηγαία ὕδατα, κατάφυτη ἀπὸ πεῦκα, κυπαρίσσια, ἐλαιόδενδρα, ὀπωροφόρα δένδρα, ἀμπέλια, κήπους καὶ ἄλλα, κεῖται ὁ οἰκισμὸς Ἀπόλλωνα, τὰ (ἐκτασὴ 71 τ.χλμ., ὑψόμετρο 330 μ., κάτοικοι 1005)⁵.

Βορειοανατολικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, στὶς νοτιοανατολικὰς πλαγιὰς τοῦ ὑψώματος Προφήτης Ἡλίας, ἐπάνω σὲ βραχῶδες ὕψωμα (ὕψόμετρο 520 μ. περίπου), στὴ θέσιν «Ἐφτάπορτη» καὶ σὲ σημεῖο ποὺ δεσπόζει στὴν γύρω περιοχὴ, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁶.

Πρόκειται γιὰ μίαν τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου, μὲ ἐγκάρσιο κλίτος σὲ σχῆμα T. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει σχεδὸν τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 11.45 × 11.15 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο πεσοστοιχίαι σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτ. 4.50 μ.) ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 3.80 καὶ βέλους 2.05 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μίαν θύραν.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.65 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (χορδῆς 2.40 καὶ βέλους 1.10 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς

5. Ἰ. Βολανάκης, Ἀπόλλωνα Ρόδου, σ. 13 κ.ἑ.

6. Ἰ. Βολανάκης, Ἀπόλλωνα Ρόδου, σ. 45-47.

αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.65 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.05 × 3.30 μ.). Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς τὸν δον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς ἀνηγέρθη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους αὐτῆς μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

2. Ἀπόλλωνα, Λέλος, Ἁγία Ἀγίων, Βασιλική

Βορειοδυτικὰ τῶν Ἀπολλώνων καὶ σὲ ἀπόσταση 4,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτά, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ἀπολλώνων-Ἐμπωνα ἢ Ἀπολλώνων-Σαλάκου, μέσῳ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, στὴν περιοχὴ «Λέλος, ἡ»⁷ καὶ στὴ θέση «Ἁγία Ἀγίων»⁸, πλησίον τῆς κοινοτικῆς γεώτρησης τῶν Ἀπολλώνων, στὸ ἀγρόκτημα τοῦ κ. Σταύρου Περνάρη, ἐπάνω σὲ μικρὸ ὑψωμα καὶ σὲ θέση ποὺ δεσπόζει στὴν περιοχὴ, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁹.

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύ-

7. Τὸ τοπωνύμιο Λέλος διέσωσε τὴν ὀνομασίαν ἀρχαίου Ροδιακοῦ Δήμου, ποὺ ἔκειτο στὴν περιοχὴ καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐπιγραφές. Πρόκειται γιὰ τὸν Δῆμο τῶν Λελίων. Τὸ ὄνομα Λέλος θεωρεῖται προελληνικόν. Στὴ νήσο Ρόδο διατηροῦνται μέχρι σήμερα καὶ πολλὰ ἄλλα προελληνικά τοπωνύμια. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα: Ἀλάδαρμα ἢ Λάδαρμα (σημ. Λάερμα), Ἀξιουνας, Ἀξιούνη, Ἀξιούνια (βλ. Ἀξός ἢ Ὁσξος), Ἀρνίθα, Ἀτάβυρος (βλ. Ταῦρος, Ἀντίταιρος, Θαβώρ, πιθανῶς τὸ Τάβ- ἢ Ταῦ- σημαίνει ὑψωμα), Βορβόρια, Βρασσία, Βρύγινδα, Γοῦθος (Ὁθως, βλ. Ἀθως), Ἐριντος, Θά, Θάρρι, Ἰαλυσός, Ἰγκος, Κάμειρος ἢ Κάμιρος, Καταβιά, Κέσκιντος, Κίταλα, Κυμισάλα, Λάρτος ἢ Λάρδος, Λίνδος, Λώρυμα, Μελισσάκια (Μέλισσα), Νάνοι (Νένιοι), Νεττιά (Νεττίς), Πρασσί, Πράσσος, Ρόδος, Σαλαμίνα, Σιάννα, Ψίνθος καὶ ἄλλα.

Ἐπίσης, προελληνικά θεωροῦνται πολλὰ ὀνόματα φυτῶν, ὅπως: ἄνθος, ἀσπάλαθος, ἀσπαραγγος, ἀσφρόδελος, διάνθος (κοινῶς γαρυφαλιά), ἐρέβινθος (ρεβίθι), κάπαρις, κρίταμον, κύπερις, κύμινον, κυτάρισσος, λάπαθον, νάρκισσος, ὀλέανδρος, ὄροβος (ρόβι), πρᾶσσον, ρόδον, τερέβινθος ἢ τερέμινθος, ὑάκινθος καὶ ἄλλα.

8. Μὲ τὸ ὄνομα «Ἁγία Ἀγίων» φέρονται ναοί, ἀφιερωμένοι στὰ Εἰσόδια τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου) καὶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα νησιά τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως π.χ. στὸ Λιβιάδι τῆς Ἀστυπάλαιας καὶ ἀλλαχοῦ.

9. Ἱ. Βολανάκης, Ἀπόλλωνα Ρόδου, σ. 47.

που. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα, παρεμβλλομένων μικρῶν τεμαχίων κεράμων καὶ ὀστράκων (πάχος τοίχων 0.65 μ., πάχος τοίχου ἀψίδας 0.85 μ.). Φαίνεται, ὅτι παρεμβάλλοντο κατὰ διαστήματα μεταξὺ τῆς ἀργολιθοδομῆς καὶ ὀριζόντιες στρώσεις ἀπὸ ὀπτοπλίνθους.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μνημείου διατηρεῖται σὲ ἱκανὸ ὕψος (σωζόμε. ὕψος 1.15/1.20 μ. περίπου). Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μνημείου καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ θάμνους καὶ ἄγρια βλάστηση. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς (75°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 15° πρὸς βορειοανατολικά.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 17.00 × 14.00 μ. περίπου) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες ἢ πεσσοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.05 μ.) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 3.82 καὶ βέλους 2.00 μ. περίπου). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε στὸν νάρθηκα. Τὰ πλάγια κλίτη (πλάτ. 3.00 μ. περίπου) ἐπερατοῦντο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνὰ μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ νάρθηκα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 14.00 × 3.50 μ. περίπου).

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα κεῖται ἓνας ὑπόγειος, κιβωτιόσχημος τάφος, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 2.10 × 0.70 καὶ βάθους 0.85 μ. περίπου). Ὁ τάφος ἐκαλύπτετο μὲ ἐγχώριες, ἀβεστολιθικὲς πλάκες (διαστ. 0.90 × 0.40 καὶ πάχ. 0.06 μ.). Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ τάφου βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Ὁ τάφος αὐτός, ὁ ὁποῖος εἶναι σύγχρονος τῆς βασιλικῆς, θὰ ἀνῆκε πιθανῶς σὲ σημαῖνον πρόσωπο τῆς τοπικῆς κοινωνίας.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ., γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Στὴν γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ αὐτὴ περιοχὴ διατηροῦνται ἐκτεταμένα ἀρχαῖα ἐρεῖπια, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν κεντρικὸ οἰκισμό τοῦ ἀρχαίου ροδιακοῦ Δήμου, τῆς Λέλου. Φαίνεται, ὅτι περὶ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν μέσων χρόνων κατεστράφη ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ μετώκησαν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Ἀπόλλωνα.

Σημειωτέον, ὅτι στὴ περιοχὴ τῶν Ἀπολλῶνων καὶ σὲ περισσότερες θέσεις διατηροῦνται ἐρεῖπια ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων οἰκισμῶν στὴν περιοχὴ.

3. Ἀρχάγγελος, Πανάθυρας, Κερά Ναπενή, Παναγία, Βασιλική

Βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καί σέ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴν περιοχή «Πανάθυρας, ὁ» καί στὴ θέση «Κερά Ναπενή», διατηροῦνται τὰ λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων καί τὰ ἑξῆς: ἐρείπια διαφόρων οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικά μέλη, κεραμίδια, ὀπτόπλινθοι, πολυάριθμα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως, καθὼς καί ἀπὸ ἀγγεῖα πολυτελείας, ἓνα λίθινο ἀντίβαρο ἐλαιοπιεστηρίου, μία νεκρόπολη καί ἄλλα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐκτεταμένο ἀρχαῖο οἰκισμό, ὁ ὁποῖος ἤκμασε καί τὴν κλασικὴ περίοδο, τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καί τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἐρειπίων διατηροῦνται καί τὰ λείψανα μίας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁰. Πρόκειται γιὰ μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 17.00 × 14.40 μ. περίπου) καί ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτ. 7.00 μ. περίπου) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (χορδῆς 6.00 καί βέλους 3.40 μ. περίπου). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνοίγεται μία θύρα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 3.00 μ. περίπου) ἐπερατοῦτο σὲ μίαν εὐθεῖαν πλευρὰν πρὸς Ἀνατολὰς. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 3.00 μ. περίπου) ἐπερατοῦτο ἐπίσης σὲ μίαν εὐθεῖαν πλευρὰν πρὸς Ἀνατολὰς. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο ἐπίσης μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 14.40 × 3.50 μ. περίπου).

Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Εἰδικώτερα, νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένο πρόσκτισμα, τὸ ὁποῖο ἔφερε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ ἔκειτο ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα. Ἀπὸ τὴν θέση, τὴν μορφή καί τὸ μέγεθος αὐτοῦ, τὸ πρόσκτισμα αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τὸ Διακονικὸν ἢ τὸ Σκευοφυλάκιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καί ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς.

10. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, σ. 81-83. Ἰ. Βολανάκης, Συμβολή, ἀριθμ. μνημ. 101, σ. 330. Ἰ. Βολανάκης, Ἀρχάγγελος Ρόδου, σ. 84-87.

Μετά τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς ἀνηγέρθη βόρεια καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν, ἓνα μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο καὶ καμαροσκέπαστο ναῦδριο, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναυδρίου αὐτοῦ ἐκαλύπτοντο μὲ τοιχογραφίες, πιθανῶς τοῦ 14ου-15ου αἰ., σπαράγματα τῶν ὁποίων διετηροῦντο μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ἐντὸς τῶν ἐρειπίων. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἐρειπώθηκε πιθανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1522-1912 μ.Χ.) καὶ ἔκτοτε ἐγκαταλείφθηκε.

Οἱ κάτοικοι ὁμῶς τοῦ Ἀρχαγγέλου δὲν ἐλησμόνησαν ποτὲ διὰ τὴν θέσιν αὐτῇ ἔκειτο παλαιὸς χριστιανικὸς ναὸς. Διετηρήθη μέχρι σήμερα τὸ τοπωνύμιο «Κερὰ Ναπενή», ὑποδηλοῦν πιθανῶς, διὰ τὸσον ἢ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ὅσον καὶ ὁ μεσαιωνικὸς ναὸς ἦσαν ἀφιερωμένα στὴν Παναγία. Ἐπίσης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνηγέρθη βόρεια τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν, ναῦδριο τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς.

Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν διατηρεῖται ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων προφανῶς ἀπὸ τὴν βασιλική.

Μεταξὺ ἄλλων διετηρήθη καὶ μία βάση στήλης ἀπὸ λάρτιο λίθο (διαστ. $0.54 \times 0.35 \times 0.335$ μ.), στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβάθυνση (διαστ. 0.30×0.20 καὶ βάθους 0.13 μ.), γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεως τῆς στήλης, ἢ ὅποια ἐστηρίζετο ἐπάνω σὲ αὐτήν¹¹.

Στὴν κυρίᾳ ὀψὲς τῆς βάσεως αὐτῆς (πλάτ. 0.54 καὶ ὕψους 0.335 μ.) διατηρεῖται μία ἡμιεξίτηλη, μεγαλογράμματη, ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμ. 0.01 μ.), ἢ ὅποια περιελάμβανε δέκα (10) στίχους καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνεγνώσθησαν τὰ ἑξῆς:

- «1) *IEPATEYONTOS* *ONOM[A...]*
 2)
 3)
 4)
 5)
 6)
 7)

11. Ἐπιθυμῶ, νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸν φιλόστορα, φιλόμουσο, φιλότεχνο καὶ ἐκλεκτὸν φίλον κ. Ἐμμανουὴλ Νικ. Χατζηγηγορίου, κάτοικο Ἀρχαγγέλου Ρόδου, ὁ ὁποῖος ἀνεῦρε τὴν βάση αὐτὴ καὶ τὴν παρέδωσε στὸν γράφοντα. Αὐτὴ μετεφέρθη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Ρόδου, ὅπου καὶ φυλάσσεται (ἀριθμὸς καταγραφῆς : E 3560).

- 8)*ANEΘΗΚEN*
 9)*ΚΟΥΦΗΝ*
 10) *ΔΑΜΟΝ ΕΣ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΩΡΟΝ ΑΜΕΙΨΑΜΕΝΟΙ*».

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 3ον-2ον αἰ. π.Χ. καὶ ἀποτελεῖ ἴσως ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή σὲ ἀρχαῖο Ἱερό, τὸ ὁποῖο ἔκειτο στὴ θέση αὐτὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ὁποῖου ἀνηγέρθη, μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

4. Ἀσκληπειό, Ἀροσαλή, Παναγία Ζωοδόχης Πηγῆ, Βασιλική

Βορειοανατολικά τοῦ Ἀσκληπειοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, δεξιὰ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου Ἀσκληπειοῦ-Ἱερᾶς Μονῆς Ταξιάρχου Μιχαήλ Θαρρενοῦ (Θάρρι) – Λαέρμων¹², στὴν θέση «Ἀροσαλή»¹³, ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.15 × 3.50 μ.), καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν, πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ.

Κάτω ἀπὸ τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς ὑπάρχει πηγὴ, τὸ ὕδωρ τῆς ὁποίας θεωρεῖται ἁγίασμα. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ τῆς Παναγίας ἀνηγέρθη στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

- α') Ἡ βάση τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.
- β') Τμήματα ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τοῦ οἰκοδομήματος.
- γ') Ἰκανὸς ἀριθμὸς μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.
- δ') Ὀπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης, πολυἀριθμὰ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως καὶ ἄλλα.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἔφερε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ

12. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ «Λάερμα,τά» προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἔκειτο στὴ θέση αὐτὴ καὶ ὁ ὁποῖος ὀνομάζετο «Ἀλάδαρμα» ἢ «Λάδαρμα», λέξη προφανῶς προελληνικὴ.

13. Τὸ τοπωνύμιον «Ἀροσαλή», ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογία αὐτοῦ, παρουσιάζει δυσκολίες. Ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς πιστεύεται, ὅτι ἀποτελεῖ παραφθορὰ τῆς λέξεως «Ἱερουσαλήμ» καὶ σχετίζεται πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ τῆς Παλαιστίνης καὶ τὴν μεταφορὰ Τιμίου Ξύλου ἢ Ἀγίων Λειψάνων ἀπὸ αὐτῆν. Πιθανῶς ὁμως τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ νὰ εἶναι προελληνικόν.

ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Ἡ βασιλικὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Ἀπὸ τὸν χώρο τῆς βασιλικῆς προέρχεται μία μονολιθικὴ σαρκοφάγος ἀπὸ λάρτιο λίθο, ἡ ὁποία σήμερα ἐναπόκειται στὴν αὐλὴ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Ἀσκληπείου Ρόδου. Εἰδικώτερα πρόκειται γιὰ τὸ κάτω τμήμα σαρκοφάγου, διότι τὸ κάλυμμα αὐτῆς, τὸ ὁποῖο προφανῶς ὑπῆρχε καὶ θὰ ἦτο ἀμφικλινὲς ἢ σαμαρωτό, δὲν ἔχει διατηρηθεῖ. Αὐτὴ ἐμφανίζει ὀρθογώνιο σχῆμα (ἐξωτ. διαστ. 2.12×0.81 καὶ ὕψους 0.62 μ., ἐσωτ. διαστ. 1.95×0.62 καὶ βάθους 0.50 μ., πάχος τοιχωμάτων 0.09 , πάχος βάσεως 0.12 μ.). Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῆς σαρκοφάγου εἶναι λειασμένες, ἀλλὰ ἀνευ διακόσμου ἢ ἄλλου συμβόλου ἢ σημείου.

Πρόκειται γιὰ ἔργο καλῆς ποιότητος, τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς. Στὴ σαρκοφάγο αὐτὴ θὰ εἶχε ταφεῖ προφανῶς ἐξέχουσα προσωπικότητα τῆς τότε ἐποχῆς. Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ εὐρίσκετο στὴ θέση Ἀροσαλὴ καὶ πλησίον τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Αὐτὴ μετεφέρθη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας—σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ—στὸ Ἀσκληπεῖο καὶ ἐτοποθετήθηκε δίπλα ἀπὸ τὴν βάση τοῦ ἐλαιοπιεστηρίου, στὸ ἐλαιοτριβεῖο τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὸ ὁποῖο ἐλειτούργει μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες ἀκόμη. Αὐτὸ ἀνεστηλώθη τελευταῖα καὶ χρησιμεύει σήμερα ὡς Λαογραφικὸ Μουσεῖο. Στὸ ἐλαιοτριβεῖο αὐτὸ ἡ σαρκοφάγος ἐχρησίμευε ὡς χώρος ὑποδοχῆς τοῦ ἐλαιολάδου, τὸ ὁποῖο ἐξήρχετο, ὕστερα ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἁλεσμένου ἐλαιοκάρπου.

Ὅταν ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ τὸ ἐλαιοτριβεῖο, ἐβγαλαν στὴν αὐλὴ αὐτοῦ τὴν σαρκοφάγο καὶ φαίνεται, ὅτι κατὰ τὴν μεταφορὰ ἐχωρίσθη στὰ δύο. Ὅμως διετηρήθησαν καὶ τὰ δύο τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἠνώθησαν καὶ ἀπετέλεσαν ὁλόκληρο τὸ κάτω τμήμα τῆς ἀρχαίας σαρκοφάγου.

Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι ἀπὸ τὰ προχριστιανικὰ καὶ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια διατηροῦνται ἐλάχιστες ἀκέραιες σαρκοφάγοι στὴν νῆσο Ρόδο καὶ στὴν Δωδεκάνησο γενικώτερα.

5. Ἀσκληπεῖο, Κιοτάρι, Ἑφταβήματη, Βασιλικὴ

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ σὲ ἀπόσταση $2,5$ χλμ.

περίπου από αυτόν, δεξιά της άμαξιτης οδού Ρόδου-Γενναδίου και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτήν, λίγο πριν από την διακλάδωση της οδού προς Άσκληπείο, στην περιοχή Κιοτάρι και στη θέση «*Εφταβήματα*», επάνω σε μικρή φυσική έξαρση του εδάφους (ύψόμετρο 30 μ. περίπου), μεταξύ αρχαίων έρειπίων, κείνται τὰ λείψανα μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁴.

Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του άπλου έλληνιστικού τύπου (έξωτ. διαστ. 21.30 × 13.30 μ. περίπου). Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 15.80 × 11.70 μ. περίπου) και έχωριζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτ. 5.50 μ.) έπερατοῦτο σε μίαν άψίδα προς Άνατολάς, έσωτερικά ήμικυκλική (χορδής 4.50 και βέλους 2.80 μ.) και έξωτερικά τρίπλευρη (μήκος εκάστης πλευρᾶς 3.00 μ. περίπου). Στο μέσον της δυτικής πλευρᾶς ήνοιγέτο μία θύρα, μέσω της οποίας εύρίσκετο σε άμεση έπικοινωνία μετά του νάρθηκα.

Τὰ πλάγια κλίτη (πλάτ. 2.65 μ.) έπερατοῦντο προς Άνατολάς σε εύθειες πλευρές. Στο μέσον της δυτικής αὐτῶν πλευρᾶς ήνοιγέτο ανά μία θύρα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (έσωτ. διαστ. 12.20 × 3.25 μ.).

Στόν χώρο της βασιλικής διατηροῦνται μεταξύ άλλων και τὰ εξῆς άρχιτεκτονικά μέλη:

α΄) Τμήμα διαχωριστικοῦ θωρακίου από σιτόχρονο πωρόλιθο, με ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενον από κυμάτια (διαστ. 0.28 × 0.17 και πάχ. 0.053 μ.).

β΄) Όμοίως (διαστ. 0.23 × 0.19 και πάχ. 0.05 μ.).

γ΄) Όμοίως, με έγχάρακτο διάκοσμο (διαστ. 0.12 × 0.095 και πάχ. 0.04 μ.).

δ΄) Τμήμα θωρακίου από φαιόχρωμο μάρμαρο με ανάγλυφο διάκοσμο και στις δύο πλευρές (διαστ. 0.20 × 0.115 και πάχ. 0.055 μ.). Επάνω σε αυτό διατηρεῖται τμήμα μεγαλογράμματης, έγχάρακτης, μονόστιχης έπιγραφῆς (ύψος γραμμ. 0.025 μ.), ή οποία έχει ως εξῆς : «.....[O]Y META.....».

ε΄) Τμήμα θωρακίου από σιτόχρονο πωρόλιθο, πιθανώς από την πλευρά του άμβωνα, φέρον ανάγλυφο διάκοσμο (διαστ. 0.23 × 0.11 και πάχ. 0.05 μ.).

στ΄) Τμήμα πλάκας από σιτόχρου πωρόλιθο (διαστ. 0.13 × 0.095 και πάχ. 0.025 μ.).

Φαίνεται, ότι ένα μεγάλο μέρος από τὰ μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής αὐτῆς μετεφέρθη και έχρησιμοποιήθη ως οίκοδομικό ύλικό, κατά την ανέγερση του ναοῦ της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αὐγούστου), ό οποίος διατηρεῖται άκέραιος μέχρι σήμερα και εύρίσκεται νότια

14. Ί. Βολανάκης. Μνημεῖα Δωδεκανήσου, άριθμ. μνημ. 102, σ. 330-331.

τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, στὴν παραλία τοῦ Κιοταρίου.

Ἐνα ἄλλο μέρος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῶν λιθοπλίνθων τοῦ μνημείου ἐχρησιμοποιήθη ὡς πρώτη ὕλη γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβέστου. Νοτιονατολικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση πέντε μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτήν, διατηρεῖται μέχρι σήμερα ἓνα ἀσβεστοκάμινο, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἦτο σὲ χρῆση μέχρι καὶ στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ.¹⁵

Νότια τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 350 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ἀνευρέθη παλαιότερα καὶ μετεφέρθη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ λάρτιο λίθο, μὲ τὴν ἐγγράρακτη ἐπιγραφή: «ΓΑΛΑΤΑΣ». Ἡ ἐπιγραφή αὕτη προήρχετο πιθανῶς ἀπὸ τὸν 3ον-2ον αἰ. π.Χ.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀνηγέρθη πιθανῶς τὸν 6ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμού, ποὺ ἔκειτο στὴν παραλία τοῦ σημερινοῦ Κιοταρίου, ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ καὶ μετώκησαν στὸ Ἀσκληπείδι, τὸ ὁποῖο πιθανῶς προϋπήρχε ἢ ἰδρύθηκε τότε ὑπ' αὐτῶν.

6. Γεννάδι, Βουρδουκαράτα, Ἁγίος Δημήτριος, Βασιλική

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμού Γεννάδι καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου-Γενναδίου-Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 60 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τῆς παραλίας,¹⁶ στὴν

15. Τὰ μάρμαρα καὶ οἱ ἀσβεστόλιθοι γενικὰ ἀποτελοῦν, ὡς γνωστόν, ἀρίστης ποιότητος πρώτη ὕλη γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀσβέστου. Καὶ σὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου διατηροῦνται μέχρι σήμερα ἀσβεστοκάμινα, τὰ ὁποῖα ἦσαν σὲ χρῆση μέχρι πρὶν λίγες δεκαετίες καὶ τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησαν ὡς πρώτη ὕλη γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβέστου ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ λιθοπλίνθους ἀπὸ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: α') Μαλῶνα, Χαράκι, Ὁβραϊκὴ, βασιλικὴ Α. β') Μονόλιθος, Παληόχωρα, Πύργος, βασιλικὴ καὶ ἄλλα.

Εἶναι ἐπίσης γνωστόν, ὅτι ἀπὸ πολλὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν μαρμάρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν, μετετράπησαν σὲ ἀσβέστη.

16. Εἶναι ἀξιοσημείωτα, ὅσα ἀναφέρει ὁ Μέγας Βασίλειος (330-378 μ.Χ.) σχετικὰ μὲ τὴν θάλασσα καὶ τὰ πλεονεκτήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν οἱ παράλιοι οἰκισμοί:

Μ.Βασίλειος, Ὁμιλία Δ' εἰς Ἐξαήμερον, PG 29, στ. 93 B: «(Ἡ θάλασσα) καλὴ παρὰ τῷ Θεῷ, ὅτι περισφίγγει τὰς νήσους, ὁμοῦ μὲν κόσμον, ὁμοῦ δὲ καὶ ἀσφάλειαν παρεχομένη δι' ἑαυτῆς, ἔπειτα καὶ τὰς πλείστον ἀλλήλων διεστώσας συνάπτει δι' ἑαυτῆς, ἀκώλυτον τοῖς ναυτιλλομένοις τὴν ἐπιμειδιαν παρεχομένη». Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη, Ἱστορία καὶ Μνημεῖα τῶν Λειψῶν Δωδεκανήσου, Ρόδος 2002, σ. 19.

περιοχή «Βουρδουκαράτα, τὰ»¹⁷ καὶ στὴ θέση «Ἅγιος Δημήτριος», κεῖνται τὰ λείψανα μίας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁸.

Πρόκειται γὰρ μίᾳ τρίκλιτῃ, ξυλόστεγῃ βασιλικῇ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου (ἔξωτ. διαστ. 35.00 × 20.00 μ. περίπου). Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 28.00 × 19.10 μ. περίπου) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτ. 8.40 μ.) ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην ἄψίδα πρὸς Ἀνατολάς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 7.40 καὶ βέλους 4.10 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική (μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς 4.50 μ. περίπου).

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 4.00 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολάς σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἄψίδα χορδῆς 2.80 καὶ βέλους 1.50 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 4.00 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολάς ἐπίσης σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἄψίδα (χορδῆς 2.50 καὶ βέλους 1.50 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 19.10 × 4.50 μ.). Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴν ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴν κεῖνται πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα:

α') Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.165 × 0.16 καὶ πᾶχ. 0.055 μ.). Στὴν κυρία ὀψὲς αὐτῆς διατηρεῖται ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη, δίστιχη ἐπιγραφή (ὑψος γραμμ. 0.01/0.02 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«ΧΡΗΣΤΟΙ / ΧΑΙΡΕΤΕ».

Ἡ στήλη αὕτῃ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 3ον αἰ. π.Χ.

β') Βάση κυλινδρικοῦ, ἀρραβδῶτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.13, διάμ. κίονος 0.42 μ.).

γ') Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδῶτου κίονα ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.17, διάμ. 0.42 μ.).

δ') Ὁμοίως (σωζόμ. ὕψος 0.81, διάμ. 0.42 μ.).

ε') Τμῆμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο μὲ φύλλα ἄκανθας (διαστ. 0.33 × 0.22 × 0.13 μ.).

στ') Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδῶτου κιονίσκου ἀπὸ λευκὸ μάρ-

17. Τὸ τοπωνύμιον «Βουρδουκαράτα, τὰ» εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως ἀπὸ τὶς λέξεις Μπουντροῦμ καὶ Καράτᾱ.

18. G. Guerin, Ile de Rhodes, μετάφραση Ἑμμ. Δ. Παπαϊωάννου, Ρόδος καὶ νεώτερα κείμενα, Ἀθήνα - Γιάννινα 1989, σ. 270-271. Ἄ. Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ABME, τ. 9 (Ἀθήναι 1948), σ. 31, σημ. 1.

μαρο (σωζόμ. ύψος 0.10, διάμ. 0.17 μ.).

ζ') Τμήμα διαχωριστικού θωρακίου από λευκό μάρμαρο, φέρον στην κυρία ὄψη ανάγλυφο σταυρό, οἱ κεραίες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα (διαστ. 0.11×0.11 καὶ πᾶχ. 0.045 μ.).

η') Ὅμοίως, φέρον στην μία ὄψη ανάγλυφο πλοχμόν (διαστ. 0.155×0.10 καὶ πᾶχ. 0.035 μ.).

θ') Ὅμοίως, ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, με ἀνάγλυφο κυμάτιο στην μία ὄψη (διαστ. 0.155×0.07 καὶ πᾶχ. 0.06 μ.).

ι') Ὅμοίως, ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο, με ἀνάγλυφα κυμάτια καὶ στίς δύο ὄψεις (διαστ. 0.135×0.09 καὶ πᾶχ. 0.04 μ.).

ια') Ὅμοίως (διαστ. 0.20×0.165 καὶ πᾶχ. 0.065 μ.).

ιβ') Ὅμοίως, ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, φέρον ἀνάγλυφα κυμάτια καὶ στίς δύο πλευρὲς (διαστ. 0.16×0.09 καὶ πᾶχ. 0.07 μ.).

ιγ') Ὅμοίως (διαστ. 0.15×0.11 καὶ πᾶχ. 0.07 μ.).

ιδ') Τμήμα πλάκας ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο, τὸν «πορφυρεῖτη λίθον» τῶν ἀρχαίων (διαστ. 0.20×0.15 καὶ πᾶχ. 0.02 μ.).

Στὸν χώρῳ τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθησαν σπαράγματα ἐγχρώμων κονιαμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγεται, ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς ἔφεραν γραπτὸ διάκοσμο, πιθανῶς ἀνεικονικό.

Ἡ βασιλικὴ αὕτῃ ἦτο ἀφιερωμένη πιθανῶς στὸν Ἅγιον Δημήτριον, σύμφωνα με τὴν ὑπάρχουσα τοπικὴ παράδοση, ἡ ὁποία διετηρήθηκε ζωντανὴ μέχρι σήμερα. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἐγνώρισε περισσότερες οἰκοδομικὰς φάσεις. Ἀρχικὰ καὶ κατὰ τὸν 5ον αἰ. ἀνηγέρθη στὴ θέση αὕτῃ μία τριγώνιη βασιλική, ἡ ὁποία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ὑπέστη σημαντικὰς φθορὰς, πιθανῶς ἀπὸ σεισμούς, ποὺ ἐπληξάν τὴν περιοχὴ. Κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. τὸ οἰκοδόμημα ἐπεσκευάσθη καὶ ἐχρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι. Ἡ βασιλικὴ καὶ ὁ γύρω ἀπὸ αὐτὴν οἰκισμὸς κατεστράφησαν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς καὶ ἔκτοτε ἐγκατελείφθησαν. Οἱ κάτοικοι κατέφυγαν στὴν ἐνδοχώρᾳ, προκειμένου νὰ ἔχουν μεγαλύτερη ἀσφάλεια, φαινόμενο σύνθηες τόσον στὰ Δωδεκανήσα, ὅσον καὶ σὲ ἄλλους παράλιους οἰκισμοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χωρῶν, ποὺ εὐρίσκονται γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο Θάλασσα¹⁹.

7. Καταβιά, Ἅγιος Παῦλος, Βασιλική

Νότια τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση ἑκατὸ (100) χλμ. περίπου

19. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀνέκαθεν συνήθιζαν νὰ ἰδρύνουν τίς πόλεις καὶ

ἀπὸ αὐτὴν, σὲ μία ἐκτεταμένη καὶ πολὺ εὐφορη πεδιάδα κεῖται ὁ οἰκισμὸς τῆς Κατταβιάς²⁰. Πρόκειται γιὰ τὸν νοτιώτερο οἰκισμὸ τῆς νήσου Ρόδου.

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 3,5 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου-Γενναδίου-Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, σὲ μικρὸ γήλοφο (ὕψόμετρο 50 μ. περίπου), ὑψώνεται τὸ ναῦδριό τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Παύλου (29 Ἰουνίου).

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διαστ. 6.66 × 5.20 καὶ ἐσωτ. διαστ. 5.46 × 3.81 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ σταυροθολιακὴ ὀροφή. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναῦδρίου αὐτοῦ περατοῦται σὲ μίαν ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 3.12 καὶ βέλους 1.45 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ (μῆκος πλευρῶν, ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο: α΄) 1.98, β΄) 1.90 καὶ γ΄) 1.98 μ.). Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας ἀνοίγεται ἓνα πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτ. 0.28/0.17 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτ. 1.16/0.99 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναῦδρίου ἐκαλύπτετο παλαιότερα μὲ χοχλάκι, τελευταῖα δὲ ἐπεσκευάσθη καὶ ἐκαλύφθη μὲ πλάκες Καρύστου (γενέσιος λίθος).

Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολὰς (60°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 30° πρὸς βορειοανατολικά. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων εἶναι ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένες καὶ ἐξωτερικὰ ἀρμολογημένες.

Στὴ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένη μία πλάκα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.51 × 0.33

τοὺς οἰκισμοὺς των στὴν παραλία ἢ πλησίον αὐτῆς, ἐπεὶ αὐτὸ παρουσίαζε πολλὰ πλεονεκτήματα. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐξησφαλίζετο, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ καλὴ ἐπικοινωνία διὰ τῆς ναυσίπλοιας μὲ ἄλλες πόλεις καὶ χώρες. Τοῦτο συνέβαινε, ὅταν ἡ θάλασσα παρείχε ἀσφάλεια. Ὅταν ὅμως οἱ καιροὶ ἦσαν ταραγμένοι καὶ ὑπῆρχε ἀνασφάλεια, τότε οἱ κάτοικοι τῶν παραλίῶν οἰκισμῶν ἐγκατέλειπαν αὐτοὺς καὶ κατέφευγαν σὲ οἰκισμοὺς τῆς ἐνδοχώρας ἢ ἱδρῶνα νέους οἰκισμοὺς σὲ αὐτήν, γιὰ νὰ ἔχουν μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Αὐτὴ ἡ παλινδρόμηση συνέβη ἀρκετὲς φορὲς σὲ διάφορες θέσεις καὶ οἰκισμοὺς, ἀπὸ τὴν ἀπωτάτη ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα.

20. Ἡ ὀνομασία Κατταβιά εἶναι προφανῶς προελληνικὴ. Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ γύρω ἀπὸ αὐτόν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἢ ἀπλῶς ἐπισημανθεῖ ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀπωτάτη ἀρχαιότητα μέχρι τὴν βυζαντινὴν περίοδο καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Πρόκειται γιὰ μιὰ περιοχὴ, ἡ ὁποία παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπόψεως.

μ.), ἡ ὁποία φέρει ἀνάγλυφη, μεγαλογράμματη, πεντάστιχη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμ. 0.02 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς :

«ΔΑΠΑΝΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥ
(Ε)ΠΙΤΡΟΠΟΥ ΜΑΜΜΑ
ΝΤΟΣ ΠΡΟΣΚΗΝΗΤΟΥ
ΚΑΙ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΗΝΟΝ Α
ΥΤΟΥ 1784 ΟΚΤΩΒΡ(ΙΟΥ)10».

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἐπιγραφή αὐτή, ὁ Ἐπίτροπος Μάμματος Προσκυνητῆς²¹ εἶναι ὁ χορηγός, ὁ ὁποῖος ἐδαπάνησε προκειμένου νὰ ἀνεγερθεῖ τὸ καὶ σήμερον σωζόμενο ναῦδριο, κατὰ τὸ ἔτος 1784. Τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Παύλου ἐπεσκευάσθη μὲ τὴν φροντίδα τῶν κατοίκων τῆς Καταβιάς κατὰ τὰ ἔτη 1995-1999.

Κατὰ τὶς ἐργασίες διαμορφώσεως τοῦ περιβάλλοντος τὸ ναῦδριο χώρου ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τοίχων, κεραμίδια, ὀπτόπλινθοι, χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως κ.λπ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἀνηγέρθη στὴν θέση τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Εἶναι πιθανὸν ἡ ἀψίδα τοῦ ναῦδριου τοῦ Ἁγίου Παύλου, ἡ ὁποία εἶναι δυσανάλογα μεγάλη σὲ σχέση μὲ αὐτό, νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα ἢ νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν θεμελίων τῆς ἀψίδας τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Ἀπὸ τὴν βασιλικὴ διατηρεῖται ἐπίσης τμῆμα πεσίσκου ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο, τετραγώνου διατομῆς (διαστ. 0.22 × 0.22, σωζόμ. ὕψος 0.31 μ.), τὸ ὁποῖο φέρει ἀνάγλυφα κυμάτια. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸ μέλος προέρχεται ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς καὶ σήμερον εἶναι τοποθετημένο στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ.

21. Ὁ τίτλος «Προσκυνητῆς» ἀπεδίδετο σὲ ἐκείνους τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέπτοντο τοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Χριστιανοσύνης, ἥτοι τὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης, ὅπου ἐγεννήθηκε, ἔζησε, ἐδίδαξε, ἔδρασε, ἔπαθε, ἐτάφη καὶ ἀνέστη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἐβαπτίζοντο στὰ ὕδατα τοῦ Ἰορδάνου ποταμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ὀνομάζοντο καὶ «Ἱεραπόδημοι» ἢ συχνότερα «Χατζῆδες». Ἐπίσης Χατζῆδες ἐκαλοῦντο οἱ Μουσουλμάνοι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέπτοντο τοὺς Ἁγίους τόπους τοῦ Ἰσλάμ, ἥτοι τὴν Μέκκα, τὴν Μεδίνα κ.λπ. Πολλὰ ἐπώνυμα στὴν Ἑλλάδα προέρχονται ἀπὸ τὸ Χατζῆς, ὅπως: Χατζῆς, Χατζάκης, Χατζηδάκης, Χατζόπουλος, Χατζόγλου κ.λπ.

Ἄλλα πάλι ἐπώνυμα φέρουν ὡς πρῶτο συνθετικὸ τὴν λέξη «Χατζῆς», ἐπειδὴ προφανῶς κάποιος πρόγονός των εἶχε ἐπισκεφθεῖ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Πρβλ. Χατζηανδρέου, Χατζηγεωργίου, Χατζηγιάννης, Χατζηδιάκου, Χατζηῆσαχαρίου, Χατζηῆωάννου, Χατζηκυριάκος, Χατζηκωνσταντίνου, Χατζηῆπαπας, Χατζησταμάτης, Χατζησταύρου, Χατζηστεργίου, Χατζηστρατῆς κ.λπ.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 5ου-ἀρχῆς 6ου αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

8. Κατταβιά, Βρουλιά, Βασιλική

Νότια τῆς Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 8,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, στὴ θέση «Βρουλιά, ἦ», παρὰ τὴν θάλασσα, στὴν κορυφὴ μικροῦ ὑψώματος (ὑψόμετρο 110 μ. περίπου) κεῖνται τὰ ἐρείπια ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦκμασε κυρίως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ συνεχίζεται κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο, τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Δανοὶ Ἀρχαιολόγοι διενήργησαν ἀνασκαφές στὴν περιοχὴ κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ ἀπεκάλυψαν τὰ λείψανα τοῦ οἰκισμοῦ, ἰδίᾳ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Διακρίνονται ἐρείπια οἰκοδομημάτων, τεῖχος, ἄνθηρα, δρόμοι, ἰδιωτικά καὶ δημόσια οἰκοδομήματα καὶ ἄλλα. Στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια ἀρχαίου Ἱεροῦ²².

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν, στὸν μυχὸ τοῦ βορείου ὄρμου²³ καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων μόλις μέτρων ἀπὸ τῆς παραλίας, κεῖνται τὰ ἐρείπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς²⁴, ἡ ὁποία ἀνεσκάφη μόνον ἐν μέρει ὑπὸ τῶν Δανῶν Ἀρχαιολόγων στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ καὶ ἐθεωρήθηκε ὑπ' αὐτῶν ὡς μονόχωρος χριστιανικὸς ναός.

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.85 × 10.70 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο περατοῦται σὲ μίαν μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 4.05 καὶ βέλους 2.50 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυ-

22. K. F. Kinch, Vroulia, Berlin 1914.

23. Στὴν παραλία τῆς Βρουλιάς ὑπάρχουν δύο μικροὶ ὄρμοι, ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος, μετὰξὺ αὐτῶν παρεμβάλλεται στενὸς λαμὸς ξηρᾶς, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ πρὸς τὸ Πρασονήσι, τὸ νοτιώτερο ἄκρο τῆς νήσου Ρόδου. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χειμῶνα καὶ ὅταν φυσοῦν ἰσχυροὶ ἄνεμοι, πολλὰς φορὲς ἡ στενὴ αὐτὴ λωρίδα τῆς ξηρᾶς, ποὺ ἐνώνει τὴν νήσο Ρόδο μὲ τὸ Πρασονήσι, ὑπερχαλύπτεται ὑπὸ τῶν κυμάτων, ὅποτε πράγματι τὸ Πρασονήσι μεταβάλλεται σὲ νησί. Φαίνεται, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς ὄρμους λιμάνια καὶ ἀνάλογα μὲ τὸν ἄνεμο ποὺ ἐφυσούσε, ἐχρησιμοποιεῖτο πότε τὸ βόρειο καὶ πότε τὸ νότιο ἀπὸ αὐτά.

24. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, ἀριθμ. μνημ. 120, σ. 334. Ἰ. Βολανάκης, Α. Δ., τ. 32 (1977) Β' 2, Χρονικά, σ. 385.

τικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπε-
τυγχάνετο ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ νάρθηκα.

Τὰ πλάγια κλίτη (πλάτ. 2.30 μ.) ἐπερατοῦντο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες
πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνὰ μία θύρα (πλάτ.
0.90 μ.), διὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ νάρθηκα.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθο-
γωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 10.70 × 4.25 μ.). Στὸ μέσον περι-
που τῆς νοτίας καὶ βορείας πλευρᾶς αὐτοῦ ἠνοίγετο ἀνὰ μία θύρα (πλάτ. 0.90
μ.). Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου κλίτους
τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένο ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα
(ἔσωτ. διαστ. 4.15 × 3.30 μ.). Στὸ μέσον τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο
μία θύρα (πλάτ. 0.90 μ.), μέσῳ τῆς ὁποίας εὐρίσκετο σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία
μετὰ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὸ πρόσκτισμα αὐτό, λόγῳ τῆς θέ-
σεώς του καὶ τῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐρμη-
νευθεῖ ὡς τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς²⁵.

Ὁ κυρίως ἄξονας τῆς βασιλικῆς κεῖται ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολὰς
(65°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 25° πρὸς βορειοανατολικά. Γύρω ἀπὸ τὴν βα-
σιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν
προσκτισμάτων περιεβάλλοντο ὑπὸ ἐνός ἐξωτερικοῦ τοίχου.

Τὸ δάπεδο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτετο μὲ πολύχρω-
μα ψηφιδωτά, τμήματα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατὰ χώραν. Αὐτὰ φέ-
ρουν διάφορα γεωμετρικὰ κοσμήματα. Στὸ κεντρικὸ διάχωρο τοῦ μεσαίου
κλίτους παρίσταται μία ἰσχυρῶς σχηματοποιημένη κουκουνάρα²⁶.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε
ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ μνημείου ἀνη-
γέρθη στὸν χώρο τοῦ μεσαίου κλίτους αὐτῆς ἕνας μικρῶν διαστάσεων μο-
νόχωρος ναός, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Αὐτὸς ἐρειπώ-
θηκε ἀργότερα καὶ στὴν συνέχεια ἐγκαταλείφθηκε. Ὁ οἰκισμός, ὁ ὁποῖος
ἔκειτο στὴ Βρουλιά ἐγκαταλείφθηκε ἐπίσης ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ
ἐξῆς καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ ἢ ὅσοι ἐπέζησαν ἀπὸ αὐτόν, μετώκησαν στὴν γει-
τονικὴ Κατταβιά, ὅπου εἶχαν μεγαλύτερη ασφάλεια.

25. Ἰ. Βολανάκης, Βαπτιστήρια, σ. 3 κ.ἐ.

26. Ἡ κουκουνάρα ἦτο σύμβολο τῆς γονιμότητος, τῆς εὐφορίας καὶ τῆς ἀθανασίας. Γι' αὐτὸ
καὶ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ τάφους καὶ Μουσουλεῖα καὶ γενικά σὲ ταφικά καὶ ἄλλα μνημεῖα. Ἐπί-
σης σύμβολο γονιμότητος, εὐφορίας καὶ ἀθανασίας στοὺς ἀρχαίους λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς
ἦτο ὁ καρπὸς τῆς ροιᾶς (Ροιά ἢ πουνική-Punica granatum), ἥτοι τὸ ρόδι.

9. Κρητηνία, Σημαντήρια, Βασιλική

Νοτιοδυτικά της Κρητηνίας²⁷ και σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου από αυτήν, δεξιά του αγροτικού δρόμου Κρητηνίας - Έλαφόκαμπο, επάνω σε μικρό ύψωμα (ύψόμετρο 272 μ.), στην θέση «Σημαντήρια, τά», κείνται τα λείψανα αρχαίου οικισμού, ο οποίος φαίνεται να ήκμασε κατά την έλληνορωμαϊκή περίοδο και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Μεταξύ άλλων διακρίνονται και τα εξής: ερείπια οικοδομημάτων, αρχιτεκτονικά μέλη, οπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης, λιθόπλινθοι από διαλυμένους τοίχους οικοδομημάτων, χονδροειδή δστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσεως, ενσφραγιστες λαβές αμφορέων, μαρμάρινοι κυλινδρικοί βωμοί, αρχαία νεκρόπολη κ.λπ.²⁸

Στο κέντρο περίπου του αρχαίου οικισμού κείνται τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού έλληνιστικού τύπου. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βρίσκεται από Δυσμάς προς Ανατολάς (63°) και εμφανίζει απόκλιση 27° προς βορειοανατολικά.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 13.10 × 11.70 μ.) και έχωρίζετο σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτ. 5.80 μ.) έπερατοῦτο σε μίαν μεγάλην, ήμικυκλικήν άψίδα προς Ανατολάς (χορδής 4.60 και βέλους 2.80 μ.), ο τοίχος της οποίας (πάχους 0.80 μ.) διατηρείται σε ύψος 2.00 μ. περίπου.

Το νότιο κλίτος (πλάτ. 2.20 μ.) έπερατοῦτο προς Ανατολάς σε μίαν εὐθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευρᾶς ήνοιγετο μία θύρα. Το βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.20 μ.) έπερατοῦτο προς Ανατολάς σε μίαν ήμικυκλικήν άψίδα (χορδής 1.60 και βέλους 0.75 μ.). Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευρᾶς ήνοιγετο μία θύρα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (έσωτ. διαστ. 11.70 × 3.65 μ.).

Στόν χώρο της βασιλικής διατηροῦνται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα αρχιτεκτονικά μέλη:

α') Κυλινδρικός βωμός από φαιόχρωμο μάρμαρο, φέρων ανάγλυφο διάκοσμο από βουκράνια και γιγλάντες (διάμ. 0.30, ύψος 0.40 μ.)

27. Η όνομασία του οικισμού «Κρητηνία, ή» προέρχεται από την υπάρχουσα παράδοση, ότι ο οικισμός ιδρύθηκε από μινωίτες Κρήτες. Ο οικισμός έφερε επίσης μέχρι πρόσφατα και το όνομα «Κάστελλος, ό» από την ύπαρξη πλησίον αυτού κάστρου των χρόνων της Ίπποτοκρατίας, το όποιο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση μέχρι σήμερα.

28. R. Inglieri, Carta, άριθμ. μνημ. 149, σ. 50.

β') Ὁμοίως (διάμ. 0.30, ὕψος 0.42 μ.).

γ') Βάση στήλης ἀπὸ ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῆς ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβάθυνση, γιὰ τὴν εἰσοδοχὴ τῆς πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεως τῆς στήλης.

δ') Βάση κίονα μετὰ πλίνθου ἀπὸ φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο (διαστ. πλίνθου: 0.62×0.62 καὶ ὕψος 0.25 μ., διάμ. κίονα 0.52, συνολικὸ ὕψος 0.38 μ.).

ε') Ὁμοίως (διαστ. πλίνθου: 0.52×0.52 καὶ ὕψος 0.20 μ., διάμ. κίονα 0.46, συνολικὸ ὕψος 0.24 μ.).

στ') Τμήμα κατωφλίου εἰσόδου ἀπὸ φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο (διαστ. $0.80 \times 0.60 \times 0.25$ μ.).

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. στὴ θέση παλαιότερας, ἢ ὁποῖα ἰδρῦθηκε ἴσως στὴ θέση ἢ πλησίον ἀρχαίου Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς, ὅποτε καὶ ὁ γύρω ἀπὸ αὐτὴν οἰκισμὸς κατεστράφη καὶ ἐγκατελείφθη. Οἱ κάτοικοι αὐτοῦ ἢ ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐπέζησαν, μετώκισαν στὴν ἐνδοχώρα καὶ ἰδρυσαν τὸν οἰκισμὸ τῆς Κρητηνίας.

10. Λάεσμα, Ἱγκος, Ἁγιος Γεώργιος, Βασιλικὴ

Νοτιοανατολικά τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ Θαρρενοῦ (Μονὴ Θάρρι)²⁹ καὶ σὲ ἀπόσταση 4 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, στὴν θέση «Ἱγκος, ἦ»³⁰, σὲ περιοχὴ κατάφυτη ἀπὸ πεῦκα καὶ δίπλα ἀπὸ πηγὴ νεροῦ, ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου). Γύρω ἀπὸ αὐτὸ διατηροῦνται ἡμερεπωμένα ἢ ἐρειπωμένα ἰσόγεια οἰκοδομήματα, ὅπως: κελλιά, ἐλαιοτριβεῖο, ἀποθήκες, βοηθητικοὶ χώροι, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ παλαιὸ μονύδριο, Μετόχιο παλαιότερα καὶ μέχρι σήμερα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Θάρρι.

Τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.46×3.30 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ ὀροφὴ φέρει κοῖλα κεραμίδια (στρωτῆρες - καλυπτῆρες). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται

29. Ἡ ὀνομασία «Θάρρι» εἶναι πιθανῶς προελληνικὴ. Πρβλ καὶ τοπωνύμιο «Θά» στὴν περιοχὴ τῆς Λαχανιάς Ρόδου.

30. Ἡ ὀνομασία «Ἱγκος, ἦ», εἶναι πιθανῶς προελληνικὴ.

σέ μίαν ήμικυκλικήν άψίδα (χορδής 2.67 και βέλους 1.24 μ.), στò μέσον τής οποίας άνοίγεται ένα μονόλοβο, πολεμιστροειδές παράθυρο (πλάτ. 0.32/0.16 μ.). Στò μέσον τής δυτικής πλευράς τού κυρίως ναού άνοίγεται ή είσοδος.

Τò 'Ιερό Βήμα χωρίζεται τού κυρίως ναού με νεώτερο, άπλό, ξύλινο τέμπλο, επί τού όποιου έχουν ένσωματωθεϊ τμήματα παλαιότερου, ξυλογλύπτου τέμπλου. Ό διάκοσμος αυτού έχει γίνει με τήν επιπεδόγλυψη (έλαφρò ανάγλυφο), λαϊκότροπη τεχνική. Οί εικόνες τού τέμπλου είναι νεώτερες και χωρίς ιδιαίτερη άξία.

Στò άνατολικò τμήμα τής βορείας έσωτερικής πλευράς τού κυρίως ναού διατηρείται τοιχογραφία, στην όποία εικονίζεται ό πάτρωνας τού ναού 'Αγιος Γεώργιος, όλόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος. Πρόκειται για μεταβυζαντινή τοιχογραφία μετρίας τέχνης και διατηρήσεως.

Τò ναύδριο τού 'Αγίου Γεωργίου είναι τών μεταβυζαντινών χρόνων και ιδρύθηκε στόν χώρο τού 'Ιερού Βήματος μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Πρόκειται για τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική τού άπλου έλληνιστικού τύπου. Τò κυρίως σώμα αυτής ένεφάνιζε όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 16.00 x 12.30 μ.) και έχωριζετο σέ τρία κλίτη. 'Από αυτά τò μεσαίο (πλάτ. 6.30 μ.) έπερατοϋτο σέ μίαν ήμικυκλικήν άψίδα πρòς 'Ανατολάς (χορδής 4.30 και βέλους 2.80 μ.). Στò μέσον τής δυτικής πλευράς τού μεσαίου κλίτους ήνοιγετο ή είσοδος.

Τò νότιο κλίτος (πλάτ. 2.90 μ.) έπερατοϋτο πρòς 'Ανατολάς σέ μίαν άψίδα (χορδής 1.60 και βέλους 0.80 μ.). Στò μέσον τής δυτικής αυτού πλευράς ήνοιγετο μία θύρα. Τò βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.90 μ.) έπερατοϋτο πρòς 'Ανατολάς σέ μίαν εύθεία πλευρά. Στò μέσον τής δυτικής αυτού πλευράς ήνοιγετο μία θύρα. Δυτικά τού κυρίως σώματος τής βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος όρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (διαστ. 12.30 x 2.90 μ.)

Τά δάπεδα τής βασιλικής έκαλύπτοντο με πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα τών όποίων διετηροϋντο μέχρι τελευταία κατά χώραν. Οί ψηφίδες ήσαν σχετικά μεγάλου μεγέθους και έστηρίζοντο σέ ίσχυρò υπόστρωμα, άποτελούμενο από στρώση λίθων και ύδραυλικò κονίαμα (κουρασάνι)³¹.

31. Τά ψηφιδωτά δάπεδα τής βασιλικής είχαν ύποστει φθορές και άλλοιώσεις από τόν χρόνον, τίς ρίζες τών δένδρων και τίς επανειλημμένες οίκοδομήσεις και άνοικοδομήσεις στόν χώρον αυτόν. Στην δεκαετία τού 1970 έλαβαν χώραν έπισκευές τού ναυδρίου τού 'Αγίου Γεωργίου, με πρωτοβουλία τών κατοίκων τού οικισμού τών Λαέριων Ρόδου και χωρίς τήν γνώση και τήν άδεια τής 'Αρχαιολογικής 'Υπηρεσίας Δωδεκανήσου, κατά τήν διάρκεια τών όποίων φαίνεται, ότι τά οίκοδομικά υλικά είχαν τοποθετηθεϊ επί τών λειψάνων τών παλαιών ψηφιδωτών δαπέδων και τò σκυρόδεμα έμαλάσσετο επ' αυτών, με άποτέλεσμα νά καταστραφούν και τά τελευταία λείψανα αυτών.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἐνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 6ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς ἀνηγέρθη στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος αὐτῆς μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Μετὰ τὴν ἐρείπωση καὶ τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ναοῦ, ἰδρύθηκε στὴν ἴδια θέση τὸ καὶ σήμερα διατηρούμενο ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου διατηροῦνται διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα :

α΄) Τμῆμα διαχωριστικοῦ θωρακίου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, τὸ ὁποῖο φέρει ἀνάγλυφο ἰσοσκελῆ σταυρό, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα. Τοῦτο ἔχει ἐντοιχισθεῖ στὸ ἄνω ἄκρο τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναῦδρίου, ἡ ὁποία περατοῦται σὲ ἄετωμα (διαστ. 0.40 x 0.30 μ. περίπου).

β΄) Τμῆμα κορμοῦ περιρραντηρίου (διαστάσεις: σωζόμ. ὕψος 0.36, διάμ. βάσεως 0.25 μ.), τὸ ὁποῖο ἔχει τοποθετηθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναῦδρίου.

Βορειοανατολικά τοῦ ναῦδρίου καὶ σὲ ἀπόσταση πέντε (5.00 μ.) μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτὸ ἔκειτο παλαιότερα ἐλαιοτριβεῖο, γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἐλαιοκάρπου τῆς περιοχῆς καὶ τὴν ἐξαγωγή τοῦ ἐλαιολάδου. Λείψανα αὐτοῦ διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

Ἀνατολικά τοῦ ναῦδρίου καὶ σὲ ἀπόσταση δέκα (10.00 μ.) μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτό, διακρίνονται στίς ἐπιφάνειες τῶν φυσικῶν βράχων λαξευμένες κόγχες μικρῶν διαστάσεων, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ νὰ εἶχαν λατρευτικὸ χαρακτήρα.

Νότια τοῦ ναῦδρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου διατηρεῖται μία μονολιθική, ὀρθογώνιου σχήματος σκάφη, ἀπὸ φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἄσβεστόλιθο, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε προφανῶς γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων³².

11. Λάρδος, Παναγία Καθολικὴ, Βασιλική

Ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λάρδου³³ καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5

32. Ἡ ἀδελφότητα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Θάρρι ἔχει ἀναλάβει τελευταῖα τὴν στερέωση, ἐπισκευὴ καὶ ἀναστήλωση τῶν κελλιῶν, ποὺ εὐρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μὲ σκοπὸ νὰ λειτουργήσῃ καὶ πάλιν, ὡς ἐλειτουργεῖ καὶ παλαιότερα στὴ θέση αὐτή, Μετόχιο τῆς ὡς ἄνω Μονῆς.

33. Ἡ ὀνομασία Λάρδος ἢ Λάρδος εἶναι προφανῶς προελληνικὴ, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα τοπωνύμια τῆς νήσου Ρόδου καὶ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο

χλμ. περίπου από αυτόν, άριστερά της άμαξιτής όδοϋ Ρόδου - Πυλώνας - Γενναδίου και σε απόσταση τετρακοσίων (400 μ.) μέτρων περίπου από αυτήν, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από της παραλίας, στο άκρο εύφορης κοιλάδας, κατάφυτης με έλαιόδενδρα και άμπέλια, ύψώνεται ό ναός της Παναγίας της Καθολικής (Κοίμηση Θεοτόκου, 15 Αύγουστου)³⁴.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα, τó όποιο έμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 6.67 x 3.67 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Η άνατολική αυτού πλευρά περατοϋται σε μίαν ήμικυκλικήν άψίδα (χορδής 2.80 και βέλους 1.55 μ.), στο μέσον της όποίας άνοιγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς τοϋ κυρίως ναοϋ άνοιγεται ή είσοδος (πλάτ. 1.00/1.20 μ.). Στις έσωτερικές επιφάνειες τών τοίχων τοϋ ναοϋ διατηροϋνται τοιχογραφίες, πιθανώς τοϋ 13ου-14ου αϊ.

Ό ναός της Παναγίας Καθολικής άνηγέρθη στον χώρο τοϋ Ίεροϋ Βήματος μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής³⁵, λείψανα της όποίας διατηροϋνται. Σωστική άνασκαφή, ή όποία διεξήχθη ύπό τοϋ γράφοντος στον χώρο αυτόν κατά τó έτος 1981 άπεκάλυψε και άλλα τμήματα από την βασιλική³⁶.

Στή θέση αυτή άνηγέρθη πιθανώς κατά τον 5ον αϊ. μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική τοϋ άπλου έλληνιστικοϋ τύπου. Τó κυρίως σώμα της βασιλικής ένεφάνιζε όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 23.95 x 15.50 μ.) και έχωριζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά τó μεσαίο (πλάτ. 7.50 μ.) έπερατοϋτο σε μίαν μεγάλη, ήμικυκλική άψίδα προς Άνατολάς (χορδής 6.00 και βέλους 2.80 μ. περίπου). Στο μέσον της δυτικής πλευράς τοϋ μεσαίου κλίτους ήνοιγετο μία θύρα (πλάτ. 1.20 μ.).

Τό νότιο κλίτος (πλάτ. 3.30 μ.) έπερατοϋτο προς Άνατολάς σε μία εύθεια πλευρά. Στο μέσο της δυτικής αυτού πλευράς ήνοιγετο μία είσοδος. Τό βό-

γνωστός «ό λάρτιος λίθος», ήτοι ό λίθος της Λάρδου. Πρόκειται για κυανοϋν ή μαϋρο, δευτέρας ποιότητας μάρμαρο, τó όποιο εξήγετο κατά την αρχαιότητα και συνεχίζει νά έξάγεται και σήμερα από την περιοχή της Λάρδου, από την όποία έλαβε και την όνομασία. Έπίσης μέχρι σήμερα έξάγονται και χρησιμοποιοϋνται εύρύτατα οι πλάκες της Λάρδου, ήτοι πλάκες μέλανος χρώματος, οι όποιες χρησιμοποιοϋνται για την έπίστρωση πλατειών, δρόμων, πεζοδρομίων και άλλων.

34. Ά. Όρλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ, τ. 6 (19948), σ. 63, εικ. 50 (κάτοψη).

35. Ά. Όρλάνδος, Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 28-30. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή, σ. 243. Ί. Βολανάκης, Μνημεία Δωδεκανήσου, άριθμ. μνημ. 125, σ. 335.

36. Ί. Βολανάκης, Α. Δ., τ. 35 (1980), Β' 2, Χρονικά, σ. 576. Ί. Βολανάκης, Α. Δ., τ. 36 (1981), Β' 2, Χρονικά, σ. 413-415, εικ. 2 (κάτοψη).

ρειο κλίτος (πλάτ. 3.30 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μία εὐθεῖα πλευρὰ. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 15.50 × 3.50 μ.).

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ὑπέστη ζημιές, πιθανῶς ἀπὸ σεισμοὺς κατὰ τὴν β' δεκαετία τοῦ 6ου αἰ. καὶ στὴ συνέχεια ἐπεσκευάσθηκε. Τότε προσετέθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νοτίου κλίτους αὐτῆς μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.00 καὶ βέλους 1.10 μ.), προφανῶς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένων λειτουργικῶν ἀναγκῶν.

Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Εἰδικώτερα, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένο ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐπερατοῦτο σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς, τμήμα τῆς ὁποίας διατηρεῖται κατὰ χώραν. Τὸ πρόσκτισμα αὐτὸ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τὸ Διακονικὸν ἢ Σκευοφυλάκιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλικὴ κατεστράφη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐξῆς. Μετὰ τὴν ἐρείπωση αὐτῆς ἀνηγέρθη στὸν χώρo τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ναὸς, γιὰ τὴν συνέχιση σὲ αὐτὸν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀφοῦ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐρειπώθηκε καὶ αὐτός, ἰδρύθηκε στὴν ἴδια θέση καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰ. ὁ μέχρι σήμερα διατηρούμενος ναὸς τῆς Παναγίας Καθολικῆς, ὁ ὁποῖος ἐκοσμήθη μὲ καλῆς ποιότητος τοιχογραφίες, ποὺ διατηροῦνται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση μέχρι σήμερα.

Στὸν χώρo τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα:

α') Βάση κίονα ἀπὸ λάρτιο λίθο (διάμ. κίονα 0.62, ὕψος 0.13 μ.). Στὴν μία ὀψὲς αὐτῆς ὑπάρχει μεγαλογράμματη, ἐγχάρακτη, δίστιχη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμ. 0.018/0.02 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς :

«ΠΑΥΣΙΣΤΡΑΤΟΣ / ΞΕΝΟΚΡΑΤΟΥ».

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 2ον αἰ. π. Χ.

β') Κυλινδρικός βωμὸς ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, ὁ ὁποῖος φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενον ἀπὸ βουκράνια καὶ γιρλάντες (διάμ. 0.30 καὶ ὕψος 0.405 μ.).

Ὡς πρὸς τὴν χρῆση καὶ τὴν σημασίαν τῶν βωμῶν αὐτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηρεῖται μεγάλος ἀριθμὸς στὴν νῆσο Ρόδο καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἐπίσης πολυάριθμοι, πιστεύεται ὅτι, εἴτε αὐτοὶ ἦσαν τοποθετημένοι σὲ σταυροδρόμια ἢ γωνίες ἢ στὶς πλευρὰς δρόμων, κάτι ἀντίστοιχο πρὸς τὰ σημερινὰ εἰκονοστάσια, εἴτε ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ τῶν τάφων, ἐν εἰδει σημάτων.

‘Ορισμένοι από τους βωμούς αυτούς φέρουν ἐγχάρακτες, μεγαλογράμματες, ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι ἀνεπίγραφοι.

γ´) Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδώτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 1.42, διάμ. 0.28 μ.).

δ´) ‘Ομοίως (σωζόμ. ὕψος 0.75, διάμ. 0.23 μ.).

ε´) ‘Ομοίως (σωζόμ. ὕψος 0.675, διάμ. 0.21 μ.).

στ´) Ἰωνικὸ κιονόκρανο ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (ἄνω ἐπιφάνεια: 0.615 × 0.56 μ., κάτω ἐπιφάνεια : 0.56 × 0.56 μ., ὕψος 0.20, διάμ. κίονα 0.54 μ.).

ζ´) Τμήμα πεσίσκου τέμπλου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, τετραγώνου διατομῆς (διαστ. 0.135 × 0.135, σωζόμ. ὕψος 0.40 μ.), τὸ ὁποῖο φέρει στὴν μία πλευρὰ αὐλάκα (πλάτ. 0.065 καὶ βάθ. 0.015 μ.), γιὰ τὴν ὑποδοχὴ διαχωριστικοῦ θωρακίου.

η´) Τμήμα πλευρᾶς ἁμβωνα ἀπὸ πορφυροφλεγῆς μάρμαρο μὲ κυμάτια (διάμ. 0.53 × 0.34 καὶ πᾶχ. 0.14 μ.).

θ´) Στὴν δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ καὶ σήμερα σωζομένου ναοῦ τῆς Παναγίας Καθολικῆς εἶναι ἐντοιχισμένο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 1.45 × 0.12 μ.), φέρον ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ μονόστιχη, μεγαλογράμματη, ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμ. 0.05/0.055 μ.), ἥ ὁποία ἔχει ὡς ἀκολουθῶς:

«...ΙΩΑΝΝΙΣ ΥΠΕΡ ΨΥΧΗΣ ΑΥΤΟΥ CYNBIΩ ΤΕ ΚΕ ΤΕΚΝΩΝ
Κ(ΑΙ) ΚΥΜΙΣΕΟC ΓΟΝ(ΕΩΝ)».

Τὸ ἐνεπίγραφο αὐτὸ μέλος βρίσκεται στὴ θέση αὐτὴ σὲ β´ χρῆση καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ βυζαντινὸ, μαρμάρινο τέμπλο, πιθανῶς τοῦ 10ου αἱ.

‘Ορισμένα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους, ἕτερα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ ἄλλα τέλος ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν περίοδο.

Εἶναι πολὺ πιθανόν, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ νὰ ἀνηγέρθη στὴ θέση ἢ πλησίον ἀρχαίου Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων.

12. Λαχανιά, Ἀμπακού, Ἅγιος Ἰωάννης, Βασιλική

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαχανιάς καὶ σὲ ἀπόσταση δύο χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου-Γενναδίου-Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση ἑκατὸν (100) μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτήν, στὴν πε-

ριοχή «Ἀμπακού»³⁷ καὶ στὴ θέση «Ἅγιος Ἰωάννης»³⁸, σὲ ἀγρόκτημα ἰδιοκτησίας τοῦ κ. Ἀντωνίου Φραγκεσκάκη, παρὰ τὴν θάλασσα, σὲ μικρὴ φυσικὴ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους (ὕψόμετρο 20 μ. περίπου), ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ γράφοντος μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 23.30 × 16.45 μ.), τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ διάφορα προσκτίσματα. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολὰς (78°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 12° πρὸς βορειοανατολικά.

Εἰδικώτερα, τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 17.08 × 15.15 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Τὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτ. 6.80/6.88 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 5.65 καὶ βέλους 2.60 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας ἦτο 0.80 μ. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 1.40 μ.), τὸ κατώφλιο τῆς ὁποίας διατηρεῖται κατὰ χώραν.

Τὸ κατώφλιο αὐτὸ (διαστ. 1.40 × 0.68 × 0.08 μ. περίπου) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μεγαλύτερες πλάκες Λάρδου καὶ ἄλλες μικρότερες. Στὰ δύο ἄκρα αὐτοῦ ὑπάρχουν ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβαθύνσεις (διαστ. 0.10 × 0.025 καὶ βάθους 0.015 μ.), στίς ὁποῖες ἐστηρίζοντο οἱ δύο κάθετες, ξύλινες παραστάδες τῆς θύρας. Ἀνατολικά τῶν ἐμβαθύνσεων αὐτῶν ἀνοίγονται ἰσάριθμοι τόρμοι (διαμ. 0.06/0.08 καὶ βάθους 0.02 μ.), στοὺς ὁποίους εἰσήρχοντο οἱ πρὸς τὰ κάτω κυλινδρικές ἀπολήξεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζοντο τὰ δύο θυρόφυλλα καὶ μέσω τῶν ὁποίων περιεστρέφοντο αὐτὰ κατὰ 180°.

Στὸ κέντρο ἀκριβῶς τοῦ κατωφλίου αὐτοῦ ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήμα-

37. Τὸ τοπωνύμιον «Ἀμπακού» προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸ Ἀββακούμ. Ἴσως στὴ θέση αὐτὴ ἦ ἐκεῖ πλησίον νὰ ἔκειτο ναῦδριον, τιμώμενον στὴν μνήμη τοῦ Προφήτου Ἀββακούμ ἢ ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀγροκτήματος νὰ ὀνομάζετο Ἀββακούμ. Σημειωτέον, ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Κυμσάλας, τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Σιάννων Ρόδου, διατηρεῖται μεσαιωνικὸς ναὸς τοῦ Προφήτου Ἀββακούμ, μὲ λείψανα τοιχογραφιῶν, πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ. Μάλιστα εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ προφήτης Ἀββακούμ πιστεύεται, ὅτι θεραπεύει παθήσεις σχετικῆς μὲ τὰ αὐτιά καὶ τὴν ἀκοή γενικώτερα.

Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, τὸ τοπωνύμιον «Ἀμπακού» πρέπει νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν Παναγία τὴν Ὑπακοὴ ἢ τὴν Ἐπακούουσα.

38. Τὸ τοπωνύμιον «Ἅγιος Ἰωάννης», προήλθε πιθανώτατα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου, στὸν ὁποῖον ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ναὸς. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Πρόδρομον ἢ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Θεολόγο. Σημειωτέον, ὅτι ἀμφότεροι τιμῶνται μεγάλως στὴ Δωδεκάνησο.

τος ἐμβάθυνση (διαστ. 0.02×0.015 καὶ βάθους 0.015 μ.), στὴν ὁποίαν εἰσήρχετο κάθετος, προφανῶς μετάλλινος, μοχλός, μὲ τὸν ὅποιον ἐστερεώοντο τὸ βόρειο θυρόφυλλο, τῆς δίφυλλης ξυλίνης θύρας, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς στὸ μεσαῖο κλίτος αὐτῆς. Τὸ δάπεδο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς καλύπτεται μὲ πλάκες Λάρδου (διαστ. 0.42×0.33 καὶ πάχους 0.03 μ.), οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦνται κατὰ χώραν.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 3.54 μ.) χωρίζεται διὰ ἑνὸς μεσοτοιχοῦ σὲ δύο ἀνίσου μεγέθους χώρους. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ πρὸς Ἀνατολὰς κείμενος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.20×3.75 μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.70 καὶ βέλους 1.35 μ.). Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ κεραμιδάκια.

Ὁ πρὸς Δυσμὰς κείμενος χώρος ἐμφανίζει ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.68×3.54 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἡνοίγετο μία εἴσοδος (πλάτους 1.10 μ.). Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ κεραμιδάκια.

Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. $3.05/3.20$ μ.) περατοῦται πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρὰ. Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ κεραμιδάκια. Διὰ ἑνὸς μεσοτοιχοῦ χωρίζεται σὲ δύο ἐπὶ μέρους χώρους, ἕναν ἀνατολικὸ καὶ ἕναν δυτικόν. Ὁ πρὸς Ἀνατολὰς κείμενος χώρος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.08×3.05 μ.). Ὁ πρὸς Δυσμὰς κείμενος χώρος ἐμφανίζει ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.35×3.20 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἡνοίγετο μία εἴσοδος (πλάτ. 1.10 μ. περίπου).

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 15.15×4.35 μ.). Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ κεραμιδάκια, στὸ ὁποῖο σχηματίζονται διάφορα γεωμετρικὰ κοσμήματα. Στὸ μέσον περίπου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται εἴσοδος (πλάτ. 1.23 μ.), τὸ κατώφλιο τῆς ὁποίας διατηρεῖται κατὰ χώραν.

Τὸ κατώφλιο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα φαιοχρώμου μαρμάρου. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς κείμενο τμήμα (διαστ. $0.62 \times 0.34 \times 0.20$ μ.) φέρει στὸ βορειοανατολικὸ αὐτοῦ ἄκρο ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβάθυνση (διαστ. 0.10×0.02 καὶ βάθους 0.015 μ.), γιὰ τὴν στερέωση τῆς καθέτου ξυλίνης δοκοῦ, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς θύρας. Νότια τῆς ἐμβαθύνσεως αὐτῆς ἀνοίγεται ἕνας τὸρμος (διαμ. 0.06 καὶ βάθους 0.015 μ.), ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευε γιὰ νὰ εἰσέρχεται ἐντὸς αὐτοῦ ἡ κυλινδρική, κάτω ἀπόληξη-στήριγμα τοῦ θυρόφυλλου, μέσῳ τοῦ ὁποίου τοῦτο ἦτο δυνατό νὰ κινεῖται κατὰ 180° .

Τὸ πρὸς Δυσμὰς κείμενο τμήμα τοῦ κατωφλίου αὐτοῦ (διαστ. $0.57 \times 0.27 \times 0.20$ μ.), φέρει ἐπίσης στὴ βορειοδυτικὴ αὐτοῦ γωνία μίαν ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβάθυνση καὶ ἕναν τὸρμο ὁμοίων διαστάσεων πρὸς τὰ προαναφερ-

θέντα καὶ ἐξυπηρετοῦντα τὸν ἴδιον ἀκριβῶς σκοπό. Στὸ μέσο τοῦ κατωφλίου ὑπάρχει ἐμβάθυνση σὲ σχῆμα Γ (διαστ. 0.03×0.02 καὶ βάθους 0.02 μ.), γιὰ νὰ εἰσέρχεται ὁ κάθετος μοχλὸς στηρίξεως τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου τῆς εἰσόδου. Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει χώρος, ὁ ὁποῖος ἦτο διαμορφωμένος σὲ μίαν αὐλή, ἡ ὁποία ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῆς βασιλικῆς.

Νότια καὶ βόρεια τῆς βασιλικῆς ἦσαν προσκεκολλημένα διάφορα προσκτίσματα. Εἰδικώτερα, νότια τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ἓνα ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (ἔσωτ. διαστ. $17,08 \times 3.85$ μ. περίπου), τὸ ὁποῖο θὰ ἐχωρίζετο σὲ ἐπὶ μέρους χώρους. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτοῦ ἄρχισε ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἀπεκαλύφθη σὲ μῆκος 12.65 μ. περίπου.

Βόρεια τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ἕτερο πρόσκτισμα, τὸ ὁποῖο ἐχωρίζετο σὲ τέσσερις ἐπὶ μέρους χώρους, ἥτοι (ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμᾶς):

Χῶρος Α: Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς ἦτο προσηρημένος ἓνας χώρος, καλούμενος Χῶρος Α (ἔσωτ. διαστ. 4.94×3.85 μ.).

Χῶρος Β: Δυτικὰ τοῦ χώρου Α ἦτο προσκεκολλημένος ὁ χώρος Β (ἔσωτ. διαστ. 5.35×3.85 μ.).

Χῶρος Γ: Δυτικὰ τοῦ προηγουμένου ἦτο προσηρημένος ὁ χώρος Γ (ἔσωτ. διαστ. 5.31×3.85 μ.).

Χῶρος Δ: Δυτικὰ τοῦ προηγουμένου καὶ στὴν προέκταση τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς πρὸς Βορρᾶν ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως χώρος (ἔσωτ. διαστ. 4.50×3.85 μ.). Στὸ μέσον τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία εἴσοδος (πλάτους 1.23 μ.). Διατηρεῖται τὸ κατώφλιο αὐτῆς, ἀποτελούμενο ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. $1.20 \times 0.28 \times 0.10$ μ.). Στὰ δύο ἄκρα αὐτοῦ ὑπάρχουν τόρμοι (διαμ. 0.07 καὶ βάθος 0.015 μ.), γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεων τῶν καθέτων ξυλίνων παραστάδων τῆς θύρας.

Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθησαν πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐπόμενα:

α') Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδύτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.34 , διάμ. 0.32 μ.).

β') Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.15 , διάμ. 0.34 μ.).

γ') Τμήμα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.245 , πλάτ. 0.21 καὶ πάχ. 0.135 μ.).

δ') Ὅμοιος, ἀπὸ λάγριο λίθο (σωζόμ. ὕψος 0.54 , πλάτ. 0.47 καὶ πάχ. 0.36 μ.).

ε') Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.35 πλάτ. 0.47 καὶ πάχ. 0.36 μ.).

στ') Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.65 , πλάτ. 0.48 καὶ πάχ. 0.40 μ.).

ζ') 'Επίκρανο διαχωριστικού ἀμφικιονίσκου παραθύρου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.56×0.35 καὶ ὕψους 0.33 μ.).

η') 'Ομοίως (διαστ. 0.54×0.33 καὶ ὕψους 0.40 μ.).

θ') Τμήμα πλάκας ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (διαστ. 0.36×0.20 καὶ πᾶχ. 0.035 μ.).

ι') 'Ομοίως, ἀπὸ λάρτιο λίθο (διαστ. 0.47×0.36 καὶ πᾶχ. 0.05 μ.).

ια') 'Ομοίως (διαστ. 0.48×0.39 καὶ πᾶχ. 0.035 μ.).

ιβ') 'Ομοίως (διαστ. 0.50×0.35 καὶ πᾶχ. 0.05 μ.).

ιγ') 'Ομοίως (διαστ. 0.53×0.23 καὶ πᾶχ. 0.05 μ.).

ιδ') 'Ομοίως (διαστ. 0.51×0.43 καὶ πᾶχ. 0.05 μ.).

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 6ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Τὰ εἰρεπία τῆς βασιλικῆς διετηρήθησαν μέχρι περίπου τὸ ἔτος 1980, ὅταν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀκινήτου μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα καὶ χωρὶς ἄδεια ἰσοπέδωσε τὸν χώρο, μὲ σκοπὸ νὰ οἰκοδομήσει. Πολυνάρηθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τμήματα τοίχων, λιθόπλινθοι, κεραμίδια καὶ ἄλλα ἐρρίφθησαν σὲ χαράδρα, ἡ ὁποία εὐρίσκεται νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς.

Ὁ γράφων, ὕστερα ἀπὸ σχετικὲς πληροφορίες, ἐπεσκέφθη τὸν χώρο καὶ διεπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφέας εἶχε φθάσει μέχρι τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο εὐτυχῶς δὲν κατέστρεψε. Διετηρήθησαν ἐπίσης οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου καὶ κάτω, ὥστε νὰ εἶναι εὐκρινὲς ὁλόκληρο τὸ περίγραμμα τοῦ μνημείου. Ἀκολούθησε σωστικὴ ἀνασκαφή, διεξαχθεῖσα ὑπὸ τοῦ γράφοντος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρη ἡ βασιλικὴ μετὰ τῶν προσκτισμάτων, ποὺ ἔκειντο γύρω ἀπὸ αὐτήν.

Ἀρμενί, παλαιοχριστιανικὸς οἰκισμός.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διεξαγωγῆς τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς στὸ οἰκόπεδο Ἀντωνίου Φραγκεσκάκη, γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς προαναφερθεῖσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐρευνήθηκε καὶ ἡ γύρω περιοχὴ καὶ διεπιστώθη ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, κειμένου στὴ θέσιν «Ἀρμενί, τὸ»³⁹.

39. Τὸ τοπωνύμιον Ἀρμενί ἢ Ἀρμενοχώρι ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Δωδεκανήσου, μετὰξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ἡ νῆσος Ἀστιπάλαια. Θεωρεῖται πιθανὸν νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἐγκατάστασιν στὶς περιοχὰς αὐτὲς ἐποίκων ἀπὸ τὴν Ἀρμενίαν ἢ γενικὰ ξένων. Ἐπίσης ἀπαντᾷ στὴ Δωδεκάνησον καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος τὸ τοπωνύμιον «Ἐβραϊόκαστρο» ἢ «Ὁβραϊκὴ» ἢ «Βρόκαστρο» ἢ «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς», τὸ ὁποῖο ὑποδηλοῖ τὴν ἐγκατάστασιν στὶς περιοχὰς αὐτὲς ξένων γενικώτερα.

Ειδικώτερα, νοτιοδυτικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 250 μ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σὲ ἐκτεταμένη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, σὲ ἀγρόκτημα ἰδιοκτησίας κ. Ἀντωνίου Ἑρίνη καὶ κατὰ μήκος τῆς παραλίας (ὕψόμετρο 10 μ. περίπου), κεῖνται τὰ ἐρείπια ἐκτεταμένου ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1989 ἔγινε μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα καθαρισμὸς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη καὶ χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἀκολούθησε σωστικὴ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τοῦ γράφοντος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκαλύφθησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

α΄) Τμήματα τοίχων ἀπὸ μεγάλα οἰκοδομήματα, πιθανῶς ἀπὸ ἀποθηκευτικούς χώρους.

β΄) Τμήματα ἀπὸ ἐρειπωμένες ἰδιωτικὲς οἰκίες καὶ βοηθητικούς χώρους. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθόπλινθοι, ὀπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης, τμήματα ἀποθηκευτικῶν πίθων καὶ ἄλλα.

γ΄) Μεγάλῃ δεξαμενῇ νεροῦ, οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς ὁποίας ἔφεραν ἐπίχρῖσμα ἀπὸ ὕδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ ἐχρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὕδατων καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ.

δ΄) Πολυάριθμα χονδροειδῆ ὄστρακα, ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

ε΄) Λαβὲς ἀμφορέων, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔφεραν σφραγίδες καὶ ἐπιγραφές.

Οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔκειτο στὴ θέσῃ Ἀρμενί, ἀνήγειραν τὴν προαναφερθεῖσα βασιλική, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν. Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο τόσο πλησίον τῆς βασιλικῆς, κατεστράφη πιθανῶς ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἑξῆς καὶ ἔκτοτε ἐγκατελείφθη.

13. Λαχανιά, Πέτασος, Παναγία, Βασιλική

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαχανιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία εὐρίσκεται στὴ θέσῃ «Λαχανιά, Ἀμπακού, Ἅγιος Ἰωάννης» καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἔγινε λόγος προηγουμένως καὶ σὲ ἀπόσταση δύο χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου - Κατταβιάς καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, στὴ θέσῃ «Πέτασος»⁴⁰, σὲ εὐφορὴ περιοχὴ, ἡ ὁποία καλλιεργεῖται

40. Τὸ τοπωνύμιον «Πέτασος, ὁ» εἶναι παλαιὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ λέξι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας.

έντατικά, εύρισκονται τὰ ἐρείπια ἀρχαίου οἰκισμού. Μεταξὺ αὐτῶν διατηροῦνται καὶ τὰ λείψανα μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁴¹.

Πρόκειται γιὰ μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως ἰσοπλατῆς νάρθηκας.

Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη:

α΄) Τμήμα πεσίσκου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, μετὰ συμφυοῦς διαχωριστικοῦ θωρακίου (διαστ. $0.54 \times 0.36 \times 0.135$ μ.). Ὁ πεσίσκος αὐτὸς εἶναι ὀρθογωνίου διατομῆς (διαστ. 0.165×0.135 μ.) καὶ φέρει στὴ μία στενὴ αὐτοῦ πλευρὰ μίαν αὐλάκα (πλάτ. 0.07 καὶ βάθ. 0.05 μ.). Τὸ πάχος τοῦ θωρακίου εἶναι 0.065 μ.

β΄) Ὅμοιως (διαστ. $0.60 \times 0.41 \times 0.14$ μ.), μετὰ ἀνάγλυφα κυμάτια στὴν κυρία ὄψη.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ κατεστράφη καὶ ὁ παρακείμενος οἰκισμός. Ἀμφότερα στὴ συνέχεια ἐγκατελείφθησαν.

14. Λίνδος, Βληχά, Ἀστράτηγος, Βασιλική

Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμού τῆς Λίνδου καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου-Λίνδου καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ ὄρμου «Βληχά, τά», βορειοανατολικὰ τοῦ Ξενοδοχείου «LINDOS BECH», στὴ θέση Ἀστράτηγος ἢ Ἀἰεστράτηγος ἢ Ἀιστράτηγος, εύρίσκονται τὰ ἐρείπια ἑνὸς μικροῦ ναυδρίου, φερομένου στὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ (8 Νοεμβρίου).

Τὸ ναῦδριο αὐτὸ εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἐμφανίζει σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (ἔσωτ.

41. Ἐπιθυμῶ, νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸν κ. Ἰωάννη Γαλαντόμο, κάτοικο Λίνδου, γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ χώρου.

διαστ.: μῆκος 5.50, πλάτ. 2.33/3.85 μ.). Ἡ τοιχοποιία διατηρεῖται σὲ ἱκανὸ ὕψος. Ἡ στέγη φαίνεται νὰ ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου καὶ τὸ μνημεῖο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς.

Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ περατοῦται σὲ μίαν ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 1.82 καὶ βέλους 0.80 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τριπλευρῇ ἢ ἡμιεξαγωνικῇ (μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς 1.15 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία εἴσοδος (πλάτ. 0.97 μ.). Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἐκαλύπτοντο προφανῶς μὲ κτιστὲς καμάρες, ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ οἰκοδομήματος ὑψώοντο κτιστός, ἡμισφαιρικός, φερόμενος ἐφ' ὑψηλοῦ τυμπάνου τροῦλλος. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀνεγέρσεως Ξενοδοχείου πλησίον τοῦ ναυδρίου αὐτοῦ διεξήχθη σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ τὴν εὐθύνη τοῦ γράφοντος⁴². Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἐπόμενα:

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου ἀφαιρέθηκε κατ' ἀρχὴν ἡ ὑπάρχουσα ἐπίχωση καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ δάπεδο αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἰσχυρὸ ὑπόστρωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφέρετο χοχλάκι. Ἐξω ἀπὸ τὸν ναὸν διεξήχθησαν δοκιμαστικὲς τομές, γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ὁ περιβάλλων αὐτὸν χώρος.

Βορειοδυτικὰ τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων μόλις μέτρων ἀπὸ αὐτὸ ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα ἐνὸς μακροῦ τοίχου, κτισμένου ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα (πάχ. 0.65 μ.), βαίνοντος ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀπεκαλύφθη σὲ μῆκος 5.00 μ. περίπου καὶ σώζεται σὲ ὕψος 1.20 μ.

Ἐπίσης ἀπεκαλύφθη τὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδομήματος, ὃ κυρίως ἄξονας τοῦ ὁποίου ἐβαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς (σωζόμ. μῆκος 3.00, ὕψος 1.30 καὶ πάχος 0.65 μ.). Οἱ τοῖχοι ἦσαν κτισμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἦσαν ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένοι. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι στὴ θέση αὕτῃ ἔκειτο μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα αὐτῆς ἐνεφάνιζε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρεῖς κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς. Στὸ

42. Ἰ. Βολανάκης, Α.Δ., τ. 42 (1987), Β' 2, Χρονικά, σσ. 686-687.

μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ήνοιγέτο μία θύρα.

Τὰ πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καὶ ἐπερατοῦντο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἡνοιγέτο ἀνὰ μία θύρα, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία αὐτῶν μετὰ τοῦ νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ διατηροῦνται πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα:

α΄) Βάση κίονα σχήματος ὀκταπλεύρου (μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς βάσεως 0.18, διάμ. κίονα 0.40, ὕψος 0.58 μ.).

β΄) Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδώτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.80, διάμ. 0.36 μ.).

γ΄) Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.27, διάμ. 0.36 μ.).

δ΄) Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.20, διάμ. 0.36 μ.).

ε΄) Ὅμοιος (σωζόμ. ὕψος 0.33, διάμ. 0.36 μ.).

στ΄) Ὅμοιος (διαστ. $0.21 \times 0.20 \times 0.14$ μ.).

ζ΄) Ἰωνικὸ κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος, τὸ ὁποῖο φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ σταυρὸ στὴν μία στενὴ αὐτοῦ πλευρᾶ (ἄνω ὄψη: 0.74×0.42 , κάτω ὄψη: 0.38×0.38 , διάμ. κίονα 0.32, συνολικὸ ὕψος 0.24 μ.).

η΄) Ὅμοιος, τῶν αὐτῶν διαστάσεων μὲ τὸ προηγούμενο.

θ΄) Κορμὸς περιρραντηρίου (ὕψος 0.77, κάτω διάμετρος 0.34 καὶ ἄνω διάμετρος 0.27 μ.).

ι΄) Τμήμα κατωφλίου θύρας (διαστ. 0.24×0.22 καὶ πάχους 0.14 μ.).

Ἡ βασιλικὴ αὕτῃ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς καὶ στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος αὐτῆς ἀνηγέρθη τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Τοῦτο ἐρειπώθηκε πιθανῶς κατὰ τὸν 18ον αἰ. καὶ ἐκτοτε ἐγκατελείφθη. Οἱ κάτοικοι τῆς Λίνδου ἀπὸ σεβασμὸ καὶ πιθανῶς φόβο δὲν ἔθιξαν τὸ μνημεῖο, ἀλλὰ τὸ ἄφησαν ὡς εἶχε. Ἡ προφορικὴ παράδοση διέσωσε μέχρι σήμερα τὸ ὄνομα «Ἀστράτηγος» ἢ «Ἀξεστράτηγος»⁴³, τὸ ὁποῖο ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ μεσαιωνικὸς ναὸς καὶ πιθανῶς καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἐτιμῶντο στὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ.

43. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὕτῃ νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τοὺς Φύλακες Ἀρχαιοτήτων τῆς Λίνδου γενικώτερα καὶ εἰδικώτερα πρὸς τοὺς: Ἀγαθοκλῆ Πρασσᾶ, Σταῦρο Μανωλάκη καὶ Γρηγόριο Λίγκα, γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά των. Οἱ δύο τελευταῖοι δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν πλέον ἀνάμεσά μας γιὰ νὰ δεχθοῦν τὶς εὐχαριστίες αὐτές. Ἄς εἶναι ἡ μνήμη των αἰωνία.

15. Μαλώνα, Χαράκι, Βασιλική Γ

Νότια τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 40 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου - Λίνδου καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν Ἀρχαγγέλου καὶ Μασάρων⁴⁴, σὲ μία ἐκτεταμένη καὶ πολὺ εὐφορη πεδιάδα, ἡ ὁποία ποτίζεται μὲ ἄφθονα πηγαῖα ὕδατα καὶ εἶναι κατάφυτη ἀπὸ ἐλαιόδενδρα, ἐσπεριδοειδῆ, ἀμπέλια, διάφορα ὀπωροφόρα δένδρα καὶ κήπους καὶ σὲ ἀπόσταση 2,5 χλμ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, κεῖται ὁ οἰκισμὸς Μαλώνα⁴⁵.

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου - Λίνδου καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, δίπλα ἀπὸ ἓνα φυσικὸ ὄρυγμα, κάτω ἀπὸ τὸ Ἱπποτικὸ φρούριο τοῦ Φερακιοῦ, κεῖται ὁ οἰκισμὸς Χαράκι, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἐπίνειο τῆς Μαλώνας καὶ ὑπάγεται σὲ αὐτὴν.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Χαρακιοῦ καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν διατηροῦνται τὰ λείψανα ἐκτεταμένου ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν περίοδο καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: ἐρείπια διαφόρων οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λείψανα ἀρχαίας ὀχυρώσεως, ἐπάνω στὴν ὁποία ἰδρύθηκε τὸ Ἱπποτικὸ φρούριο, ἐκτεταμένη ἀρχαία νεκρόπολη, δεξαμενὲς νεροῦ, λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις, δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτίρια, ὀπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης (στρωτῆρες - καλυπτῆρες), ψηφιδωτὰ δάπεδα, χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ ἄγγεα καθημερινῆς χρήσεως, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων κ.λπ.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Χαρακιοῦ ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ μέχρι σήμερα τέσσερις παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, γεγονός, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει μεγάλον ἀριθμὸν κατοίκων στὴν περιοχὴ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, καθὼς καὶ οἰκονομικὴ, πνευματικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ γενικώτερα πολιτιστικὴ ἀνθήση, ἥτοι:

1. Χαράκι, Ὁβραϊκὴ, Βασιλική Α

Παρὰ τὴν θάλασσα κεῖνται τὰ λείψανα μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασι-

44. Τὸ τοπωνύμιον «*Μάσαρι*, *τὰ*» θεωρεῖται ἀραβικῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει τόπον παραγωγῆς ζαχάρεως. Σημειωτέον, ὅτι στὸ Χαράκι Μαλώνας καὶ στὴ θέση «*Ζαχαρόμυλος*» ἀνασκάπτεται ἀπὸ τὴν 4ῃ Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἓνα μεσαιωνικὸ Ἐργαστήριο παραγωγῆς ζαχάρεως.

45. Ἡ ὀνομασία *Μαλώνα*, ἡ προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξιν *μηλον*, δωρικὸ μάλον, ἥτοι πρόβατο, εἴτε ἀπὸ τὴν λέξιν *μηλον*, ἥτοι τὸν καρπὸ τῆς μηλιάς, ἐπειδὴ στὴν περιοχὴ φύονται ἐπίσης πολλὰ ὀπωροφόρα δένδρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ μηλιές.

λικής του άπλου έλληνιστικού τύπου, μετά προσκτισμάτων⁴⁶.

2. Χαράκι, βασιλική Β

Βορειοδυτικά της βασιλικής Α και σέ απόσταση 500 μ. από αυτήν, κατά την διάρκεια δοκιμαστικών τομών κατά τó έτος 1980 έπεσημάνθησαν ύπό του γράφοντος τά λείψανα μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁴⁷.

3. Χαράκι, βασιλική Γ.

4. Χαράκι, βασιλική Δ.

Βασιλική Γ

Περί της βασιλικής Γ θά γίνει εκτενέστερος λόγος εϑϑς άμέσως και στή συνέχεια περί της βασιλικής Δ.

Ειδικώτερα, νοτιοανατολικά της βασιλικής Α και σέ απόσταση 250 μ. περίπου από αυτήν, στό νοτιοανατολικό άκρο της βραχώδους χερσονήσου, ή όποία άπλώνεται νότια του φρουρίου του Φερακλου, έπάνω σέ βραχώδες ύψωμα (ύψόμετρο 80 μ. περίπου), παρά την θάλασσα, κείνται τά έρείπια μίας βασιλικής, ή όποία παρουσιάζει περισσότερες οίκοδομικές περιόδους:

Πρώτη οίκοδομική περίοδος.

Κατά την διάρκεια του 5ου αϊ. ιδρύθηκε στή θέση αυτή, ή όποία δεσπόζει στήν γύρω περιοχή, μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του άπλου έλληνιστικού τύπου. Τό κυρίως σώμα αυτής είχε όρθογωνίου σχήματος κάτοψη και έχωριζετο σέ τρία κλίτη. Από αυτά τó μεσαίο έπερατοϑτο σέ μίαν ήμικυκλικήν άψίδα πρός Ανατολάς. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος όρθογωνίου σχήματος νάρθηκας. Δυτικά του νάρθηκα έκκειτο ευρύχωρο αίθριο.

Η βασιλική αυτή έρειπώθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αϊ. μ.Χ., πιθανώς από σεισμούς, που έπληξαν την περιοχή.

Δεύτερη οίκοδομική περίοδος

Μετά την έρείπωση της βασιλικής αυτής και πιθανώς περί τά μέσα του 6ου αϊ. άνηγέρθη στήν ίδια θέση και επί των έρειπίων της προηγούμενης, μία δεύτερη, έπίσης τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, του άπλου έλληνιστικού τύπου, μικροτέρων διαστάσεων σέ σχέση πρός την πρώτη βασιλική.

Τό κυρίως σώμα αυτής ένεφάνιζε σχεδόν τετραγώνου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 9.30 x 9.35 μ.) και έχωριζετο σέ τρία κλίτη. Από αυτά τó μεσαίο (πλάτ. 3.50 μ.) έπερατοϑτο σέ μίαν ήμικυκλική άψίδα πρός Ανατολάς (χορδής 2.40 και βέλους 1.30 μ.). Στό μέσον της δυτικής αυτής πλευράς ήνοι-

46. Ί. Βολανάκης, Μνημεία Δωδεκανήσου, άριθμ. μνημ. 130, σ. 336. Ί. Βολανάκης, Νεώτεροι έρευναι, σ. 1-14. Ί. Βολανάκης, Α.Δ., τ. 36 (1981) σ. 412-413, εικ. 1 (κάτοψη).

47. Ί. Βολανάκης, Μνημεία Δωδεκανήσου, άριθμ. μνημ. 131, σ. 336.

γετο μία θύρα (πλάτ. 1.10 μ.), μέσω της οποίας επικοινωνεί μετά του νάρθηκα.

Το νότιο κλίτος (πλάτ. 2.35 μ.) επερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 0.85 μ.). Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.45 μ.) επερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 0.80 μ.).

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 9.35×2.65 μ.).

Ἡ δεύτερη βασιλικὴ φαίνεται ὅτι ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Τρίτη οἰκοδομικὴ περίοδος

Μετά τὴν ἐρείπωση καὶ τῆς δεύτερης βασιλικῆς ἀνηγέρθη στὴ θέση τοῦ μεσαιῶν κλίτους αὐτῆς μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο καὶ καμαροσκέπαστο ναῦδριο, στὸ ὁποῖο συνεχίσθηκε ἡ τέλεση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀργότερα κατέρρευσε καὶ αὐτὸ καὶ ὁ χώρος ἐγκατελείφθη.

Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ αὐτὴ ἦσαν προσηρτημένα διάφορα προσκίσματα. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ δύο ὑπόγειες ὕδατοδεξαμενές, στίς ὁποῖες προφανῶς συνεκεντροῦντο τὰ ὄμβρια ὕδατα, τὰ ὁποῖα ἐπιπταν ἐπὶ τῶν στεγῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν παρακειμένων προσκτισμάτων καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς τρέχουσες ἀνάγκες. Εἰδικώτερα:

Δεξαμενὴ Α

Βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 6.00 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, εὐρίσκεται μία ὕδατοδεξαμενὴ (Δεξαμενὴ Α), ἡ ὁποία ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.58×1.50 καὶ βάθους 2.50 μ. περίπου). Αὐτὴ εἶναι κτισμένη ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἐκαλύπτετο μὲ κτιστὴ καμάρα. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, καθὼς καὶ ὁ πυθμένας αὐτῆς ἔφεραν ἐπίχρισμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ κτίσματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Ἐξω ἀπὸ τὴν δεξαμενὴ ὑπῆρχε μικρὴ κτιστὴ σκάφη, ἐπενδεδυμένη ἐπίσης μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ δεξαμενὴ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν στέγη αὐτῆς, ἡ ὁποία ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου.

Δεξαμενὴ Β

Νοτιοδυτικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 5.40 μ. ἀπὸ αὐτήν, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἔκειτο μία δεύτερη ὕδατοδεξαμενὴ (Δεξαμενὴ Β). Καὶ αὐτὴ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.58×1.84 καὶ βάθους 2.50 μ. περίπου). Ἦτο κτισμένη μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἐκαλύπτετο μὲ κτιστὴ καμάρα. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες

τῶν τοίχων καὶ ὁ πυθμένος αὐτῆς ἐκαλύπτοντο μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ κτίσματος βαίνει ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολὰς.

Ἐμπροσθεν τῆς δεξαμενῆς αὐτῆς ὑπῆρχε κτιστὴ σκάφη, ἐπενδεδυμένη μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, χρησιμεύουσα πιθανῶς γιὰ τὸ πότισμα ζώων.

Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀροφή, ἣ ὁποία ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου⁴⁸.

16. Μαλῶνα, Χαράκι, Βασιλικὴ Δ

Στὸ Χαράκι τῆς Μαλῶνας, βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς Α καὶ σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, νότια τοῦ Ἱπποτικοῦ φρουρίου τοῦ Φερακιοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 120 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖνται τὰ ἑρείπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βασιλικὴ Δ).

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.50 × 11.95 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο κλίτος ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.05 μ. περίπου) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 3.30 καὶ βέλους 1.82 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινῶνει μετὰ τοῦ νάρθηκα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.80 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.80 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς ἐπίσης σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.95 × 3.00 μ.).

Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται ὀρισμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτο-

48. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι παρόμοιες κτιστές, ὑπόγειες ἢ ἡμιὑπόγειες ὕδατοδεξαμενές, ὀρθογωνίου ἢ πιθοειδοῦς σχήματος, ἀπαντοῦν στίς περισσότερες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τῆς νήσου Ρόδου καὶ τῆς Δωδεκανήσου γενικώτερα, ἐπεὶδὴ στίς περιοχὲς αὐτές, εἴτε δὲν ὑπάρχει πλησίον τῆς βασιλικῆς φυσικὴ πηγὴ νεροῦ, εἴτε ὑπάρχει μὲν, ἀλλὰ δὲν ἐπαρκεῖ.

Ἡ συλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὕδατων, ποὺ ἐπιπταν στίς στέγες τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν προσκτισμάτων αὐτῶν ἐκρίνετο ἀπαραίτητη, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀναγκαίου ὕδατος. Τὸ οὕτως συλλεγόμενον ὕδωρ ἦτο καθαρὸ καὶ πόσιμο. Οἱ δεξαμενές αὐτές ὀνομάζονται σήμερον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων «Γιστέρνες», ἥτοι «Κιστέρνες» (Λατινικὰ Cisterna) ἢ «Βούες», πιθανῶς ἀπὸ τὸ «Γούβα», ἥτοι ἐμβάθυνση, βαθύλωμα, κοίλωμα.

νικά μέλη, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἑξῆς:

α') Τμήμα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.52×0.25 καὶ πάχ. 0.14 μ.).

β') Ὁμοίως ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο (διαστ. 0.14×0.24 καὶ πάχ. 0.06 μ.).

γ') Ὁμοίως (διαστ. 0.29×0.135 καὶ πάχ. 0.06 μ.).

δ') Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ ἀρραβδῶτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.255 , διαμ. 0.34 μ.).

Ἡ βασιλικὴ Δ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἑξῆς.

17. Μαριτσά, Μερτώνας, Κερωνιάτης, Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι, Κῦρος καὶ Ἰωάννης, Βασιλική

Νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 14 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου - Κρεμαστῆς - Ἀεροδρομίου Παραδεισίου καὶ σὲ ἀπόσταση $3,5$ χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, μεταξύ τῶν οἰκισμῶν: Κρεμαστῆς - Παστίδας - Ψίνθου⁴⁹ - Δαματριάς, βόρεια δασώδους ὑψώματος, κατάφυτου ἀπὸ πεῦκα καὶ κυπαρίσσια, στὸ ἄκρο εὐφορῆς κοιλάδας, κεῖται ὁ οἰκισμὸς τῶν Μαριτσῶν (ὕψόμετρο 80 μ., κάτοικοι 1800 περίπου).

Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι παλαιὰ καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν λέξη «Μαρισάλος» (Marschal), ἥτοι στρατηγός. Ἡ ὀνομασία αὕτη τοῦ οἰκισμοῦ ἀναφέρεται στὴ γραπτὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία διατηρεῖται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, κειμένου νοτιοδυτικὰ τῶν Μαριτσῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 4 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὰ καὶ διασώζοντος καλῆς ποιότητος τοιχογραφίες. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«† Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων κ(αί) ἡστορήθη ὁ θεῖος κ(αί) πᾶν/σεπτος ναὸς τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ὸς) ἡμῶν κ(αί) θαυματουργοῦ Νικολάου / Μύρων τῆς Λι- κή(ας). Διὰ κόπου κ(αί) ἐξόδου τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τοῦ Μαριτζᾶ, ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτῶν σωτηρίας κ(αί) αἰώνιων ἀγαθῶν ἀπολαύσεων, ἔτους CT ᾠ ΜΓ'. Ἀλέξιος ἁμαρτωλός, τάχα καὶ ζουγράφος»⁵⁰.

Τὸ ἔτος 6943 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος $1334-1335$ μ.Χ. Συνεπῶς ἡ ὀνομασία

49. Ἡ ὀνομασία «Ψίνθος, ἥ» εἶναι προφανῶς προελληνικὴ. Πρβλ. Ἀψινθος.

50. Ἰ. Βολανάκης, Ἁγιὸς Νικόλαος Μαριτσῶν, Α.Δ., τ. 35 (1980), Β' 2, Χρονικά, σ. 577, πίν. 363 α.

του οικισμού παραμένει ή ίδια, τουλάχιστον κατά τους τελευταίους επτά αιώνες (1334-2003 μ.Χ.).

Τελευταία (2001) και κατά την διάρκεια των εργασιών της διαμορφώσεως της αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀπεκαλύφθη τμήμα ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.62×0.51 καὶ πλάτους 0.14 μ.), τὸ ὁποῖο φέρει στὴν μίαν ὄψη αὐτοῦ μεγαλογράμματη, ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ὑψος γραμμ. 0.02 μ.). Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο στήλες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κείμενη περιλαμβάνει δώδεκα (12) στίχους καὶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ δεκατέσσερις (14) στίχους. Τὸ μέλος αὐτὸ εἶχε τοποθετηθεῖ ἀνεστραμμένο καὶ ἀπετέλει τὸ κατώφλιο τῆς εἰσόδου στὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ ἐπιγραφή παρουσιάζει πολλές φθορὲς καὶ κενά, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

α') Στήλη (αριστερά):

--Σ-----ΔΑ
-----ΣΙΑΝ ΔΕ
ΛΕΥΣ [ΑΣΤΥ]
Π|ΑΛΛΑΙΕΥ[Σ]
ΝΕ--ΘΑΤΕΥΣ
ΟΥΟ ΘΕ--ΘΝΔ
ΟΥΚΟΕΝΑΙΕΥΣ
[ΦΙΑ]ΗΜΟΝΟΣ
-----ΟΡΕΥΣ
-ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
-----ΟΝ ΔΕ Ο
-----Ε]ΥΣ

β') Στήλη (δεξιά):

ΥΠΟ---ΟΚ-Μ
----ΟΛ----
ΑΡΙΣΤΟΦΩΝ Α---
----Ο-Ο---Ν-
--ΜΑΧΟΥ--
ΑΣΤΥΠΑΛΛΑΙΕΥΣ [ΑΡΙΣΤ]
ΩΝΥΜΟΣ ΑΚΕΣΙΟΣ
Α-----
--Υ-Ε-Π-Ν-Δ---
ΑΣΤΥΚΡΑΤΙΔΟΣ
ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΥ
--ΠΕΙΓ--ΧΕΥΣ
---ΝΙΠΕΙ--ΟΝΥ
[ΑΝΑΣ]ΤΑΣΙΟΥ».

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 2ον αἰ. π.Χ.

Νοτιοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Μαριτσῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τοῦ ἀμαξιοῦ δρόμου Μαριτσῶν-Δαματριάς καὶ σὲ ἀπόσταση $1,5$ χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, νοτιοδυτικὰ τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μαριτσῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, στὴν περιοχὴ «Μερτώνας»⁵¹, κατάφυτη ἀπὸ πεῦκα, ἀγρία κυπαρίσσια, μυρτιές,

51. Ἡ ὀνομασία «Μερτώνας» ὀφείλεται προφανῶς, στὸ γεγονός, ὅτι στὴν περιοχὴ φύεται τὸ φυτὸ «Μύρτος ἡ κοινὴ» (*Myrtus communis*).

κουμαριές, ἀσπαλάθους, ἀλισφακιές, θύμους, κίστους (ἀκάτσαρας), σχίνα, ἀχινοπόδια κλπ., στή θέση «Κεροννιάτης» καί πλησίον πηγῆς, σέ μικρὸ ὕψωμα καί σέ σημείο σκόπιμα ἐπιλεγμένο, ποὺ δεσπόζει στὴν περιοχὴ, εὐρίσκονται τὰ ἐρείπια περισσοτέρων χριστιανικῶν ναῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ διαφόρους περιόδους. Μεταξὺ αὐτῶν διατηροῦνται καί τὰ λείψανα μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁵².

Τὸ τοπωνύμιο «Κεροννιάτης» προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ναοί, ποὺ εὐρίσκοντο στὴ θέση αὐτή, ἦσαν ἀφιερωμένοι στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Κύρο καί Ἰωάννη. Στοὺς ἴδιους Ἁγίους εἶναι ἀφιερωμένος καί ὁ νεώτερος ναός, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη τελευταῖα νοτιοανατολικά τῶν παλαιότερων, ἐρειπωμένων ναῶν.

Θεωρεῖται πολὺ πιθανὸν ἡ βασιλικὴ νὰ ἰδρῦθηκε στὴ θέση ἀρχαίου Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ἀφιερωμένου ἰσως στὴν θεὰ Ἄρτεμη, τὴν θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως καί τοῦ κυνηγίου. Μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς περιοχῆς τὴν ἀρχαία λατρεία διεδέχθη ἡ χριστιανικὴ.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς συνδέεται μὲ λαϊκὲς παραδόσεις, θρύλους καί δρώμενα, τῶν ὁποίων οἱ ρίζες πηγαίνουν σὲ παλαιότερες ἐποχὲς καί τὰ ὁποῖα συνεχίζονται ἀδιακόπως μέχρι σήμερα. Εἰδικώτερα, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς συνηθίζουν, ὅταν ἀσθενήσουν οἱ ἴδιοι ἢ κάποιον δικό των πρόσωπο, νὰ πηγαίνουν καί νὰ γεμίζουν μὲ νερὸ τῆς παρακείμενης πηγῆς, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἁγίασμα, ἓνα πῆλινο ἀγγεῖο (μικρὸ λαγῆνι) καί χωρὶς νὰ μιλήσουν, «ἀμίλητο νερό», νὰ τὸ μεταφέρουν καί νὰ τὸ ἀποθέτουν ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ, ἡμερεπωμένου ναοῦ, ὅπου καί τὸ ἐγκαταλείπουν.

Ἐπίσης συνηθίζουν νὰ πηγαίνουν ἐνδύματα τοῦ ἀσθενοῦς καί νὰ τὰ κρεμοῦν σὲ δένδρα, ποὺ φύονται γύρω ἀπὸ τὸν παλαιὸ ναὸ ἢ νὰ τὰ ἀποθέτουν ἐντὸς αὐτοῦ⁵³. Πρόκειται γιὰ πανάρχαιους λατρευτικοὺς χειρισμούς, ποὺ

52. Ἰ. Βολανάκης, Κυροννιάτης, στὸν Μυρτώνα Μαριτσῶν, Α.Δ. τ. 35 (1980), Β' 2, Χρονικά, σ. 578, πίν. 363 β-γ.

53. Ὁ διαπρεπὴς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας Σουηδὸς Martin Nilsson, ἀναφερόμενος στὸ ἔθιμο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ ἤδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὸ ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς: Οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀσθενοῦς, τοῦ ἀλλάσσουν τὰ ἐνδύματα καί τοῦ φοροῦν ἄλλα, προκειμένου νὰ παραπλανήσουν τὰ πονηρὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν τὶς ἀσθένειες καί νὰ μὴ εἶναι εὐκολο αὐτὰ νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν ἀσθενῆ καί νὰ τὸν βλάψουν καί πάλι. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, συνηθίζεται, ὅπως παιδιὰ τὰ ὁποῖα ἡσθένησαν, νὰ τὰ τάζουν οἱ γονεῖς των, νὰ τὰ ἐνδύσουν ἐπὶ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα –συνήθως ἓνα χρόνο– στὰ μαῦρα ἢ ὅπως συνήθως λέγει ὁ λαός, νὰ τὰ «κάνουν καλογράκια», ἥτοι νὰ τὰ μαυροφορέσουν γιὰ ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Εἶναι ἐνδιαφέρον, πόσο βαθειὰ ριζωμένα εἶναι αὐτὰ τὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα συνεχίζονται ἀπαράλλαχτα ἐπὶ αἰῶνες καί χιλιετίες. Σχετικὸ πρὸς τὰ ἀνωτέρω πρέπει

ἀπαντοῦν ἤδη στήν ἀρχαία ἑλληνική λαϊκή λατρεία καί οἱ ὅποιοι συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Κατά τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἀνηγέρθη στή θέση αὐτή μία μεγάλων διαστάσεων τρικλίτη, ξυλόστεγη βασιλική τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τό κυρίως σῶμα αὐτῆς ἐνεφάνιζε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καί ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σέ μίαν ἡμικυκλικήν ἀψίδα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα.

Τό νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σέ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τό βόρειο κλίτος ἐπερατοῦτο ἐπίσης πρὸς Ἀνατολὰς σέ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Γύρω ἀπὸ τήν βασιλική ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Στή θέση αὐτή διατηρεῖται ἱκανὸς ἀριθμὸς μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τήν βασιλική. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καί τὰ ἀκόλουθα:

α΄) Βάσεις κιόνων μετὰ πλίνθου. Στὶς δύο πλάγιες πλευρές των φέρουν ἐγκοπές, γιὰ τήν ὑποδοχὴ διαχωριστικῶν θωρακίων.

β΄) Τμήματα κορμῶν κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κιόνων, προερχομένων ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλιτῶν.

γ΄) Κιονόκρανα, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ὁ ὁποῖος ἔχει γίνει μέ τήν διάτρητη τεχνική, ἥτοι μέ τήν χρῆση τρυπάνου, γιὰ τήν ἀφαίρεση τμήματος τῆς μάζας τοῦ πυρήνα τοῦ κιονοκράνου.

δ΄) Δίδυμοι, διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι παραθύρων.

νὰ θεωρηθεῖ καί τό ἔθιμο τῆς ἀναρτήσεως ἐνδυμάτων ἐπὶ ἱερῶν δένδρων ἢ ἀναρτήσεως ἐπ' αὐτῶν μικρῶν τεμαχίων ἐνδυμάτων ἢ γενικῶς ὑφασμάτων, κάνοντας σχετική εὐχή. Τό ἔθιμο αὐτό εἶδε ὁ γράφων νὰ τηρεῖται σέ διάφορες περιοχές, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί οἱ ἑξῆς: α΄) Κύπρος, Καλοπαναγίωτης, ἀνάρτηση τεμαχίων ὑφάσματος σέ μεγάλο πρίνο, κείμενο στήν αὐλή χριστιανικοῦ ναοῦ, β΄) Κύπρος, Πάφος, Κατακόμβη Ἀγίας Σολομωνῆς, ἀνάρτηση τεμαχίων ὑφάσματος σέ μεγάλη τερέμινθο ἢ τερέβινθο (γραμμιθιά ἢ ντραμιθιά), φυομένη δυτικά τῆς κατακόμβης τῆς Ἀγίας Σολομωνῆς, γ΄) Τουρκία-Φύγαλα (Κουσάντασι), Νῆσος τῶν πουλιῶν, ἀνάρτηση τεμαχίων ὑφάσματος σέ κυπαρίσσια καί δάφνες, ποὺ φύονται γύρω ἀπὸ τὸν τάφο Μουσουλμάνου Ἀγίου, δ΄) Ἑλλάδα, Μετέωρα, Ἅγιος Γεώργιος Μανδηλαρᾶς, ἀνάρτηση μανδηλιῶν στὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, κειμένου σέ ἀπότομο βράχο τῶν Μετεώρων. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀνηρτῶντο ἐνδύματα καί ὅπλα σέ ἱερὰ καί ἱερὰ δένδρα, κείμενα πλησίον αὐτῶν. Τοῦτο συνέβαινε καί στήν Αἴηλο, τὸν τόπο τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Ἀρτεμης.

ε΄) Πεσσίσχοι τέμπλου τετραγώνου διατομῆς, με ἀύλακες στὶς πλευρές, γιὰ τὴν εἰσοδοὴ τῶν ἄκρων τῶν διαχωριστικῶν θωρακίων.

στ΄) Τμήματα διαχωριστικῶν θωρακίων, προερχόμενα ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου.

ζ΄) Τμήμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα καὶ ἄλλα.

Ἐπίσης στὸν χώρον αὐτὸ διατηροῦνται τεμάχια ὀπτοπλίνθων, κεράμων στέγης (στρωτῆρες - καλυπτῆρες), χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως καὶ ἄλλα. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς καὶ στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος αὐτῆς ἀνηγέρθη δεύτερος κατὰ σειρὰν χριστιανικὸς ναὸς, μετρίων διαστάσεων. Αὐτὸς ἔφερε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἡ ὁποία περιεκλείετο ἐντὸς τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς. Λείψανα τῆς ἀψίδας τοῦ δευτέρου ναοῦ διατηροῦνται κατὰ χώραν μέχρι σήμερα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐρείπωση καὶ τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ναοῦ ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσῃ τρίτος κατὰ σειρὰν ναὸς, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται ἡμερεμπωμένος μέχρι σήμερα. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο, καμαροσκέπαστο οἰκοδόμημα.

Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἰσοδος. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπιμελημένη. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι ἀπὸ καλῶς ἐργασμένους λιθοπλίνθους, σχήματος ὀρθογωνίου, ἀπὸ σιτόχρου πωρόλιθο, κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Ἡ ἡμικυλινδρική ὀροφή ἦτο κτισμένη ἐπίσης ἀπὸ τὰ αὐτὰ ὑλικά καὶ μετὰ τὸ ἴδιο σύστημα. Διατηρεῖται σήμερα ὁλόκληρο τὸ περίγραμμα τοῦ οἰκοδομήματος. Εἰδικώτερα ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σὲ ὁλόκληρο τὸ ἀρχικὸ του ὕψος, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὴν γένεση τοῦ τόξου τῆς ἡμικυλινδρικῆς ὀροφῆς.

Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ τρίτου αὐτοῦ ναοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὰ ὑλικά λιθοπλῖνοι καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (Spolia), τὰ ὁποῖα προήρχοντο ἐκ τῶν προγενεστέρων ναῶν, πού ἔκειντο στὴ θέσῃ αὐτῇ. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἔφεραν τοιχογραφίες, λείψανα τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

Ὁ ναὸς αὐτὸς ἂν καὶ ἔχει ἐρειπωθεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ὅμως δὲν ἔχει τελείως ἐγκαταλειφθεῖ. Τὸν ἐπισκέπτονται τακτικὰ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, γιὰ νὰ προσευχηθοῦν, νὰ θυμιάσουν, νὰ φέρουν ἐλαιόλαδο, γιὰ νὰ ἀνάψουν τὸ κανδήλι, νὰ φέρουν ἀγγεῖα γεμᾶτα μετὰ «ἀμίλητο νερὸ» καὶ νὰ τὰ ἀποθέσουν ἐκεῖ, νὰ φέρουν ἐνδύματα ἀσθενῶν καὶ νὰ τὰ ἀφήσουν ἐκεῖ, προσμένοντας στὴν θεραπεία αὐτῶν κ.λπ.

Νοτιοανατολικά τοῦ ἐρειπωμένου αὐτοῦ ναοῦ καί σέ ἀπόσταση 50 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀνηγέρθη τελευταία μικρῶν διαστάσεων μονόχωρος καὶ καμαροσκέπαστος ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κύρου καὶ Ἰωάννου, ὅπου συνεχίζεται νὰ τελεῖται ἡ χριστιανικὴ λατρεία.

18. Μεσαναγρός, Ἁγιος Μηνᾶς, Βασιλικὴ Α-Β

Νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καί σέ ἀπόσταση 80 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου-Γενναδίου-Κατταβιάς καὶ σέ ἀπόσταση 10 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαχανιάς καὶ σέ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, νοτιοανατολικά τοῦ ὑψώματος «*Τίμιος Σταυρός*» (ὕψόμετρο 560 μ.), κεῖται ὁ οἰκισμὸς τοῦ Μεσαναγροῦ (ὕψόμετρο 450 μ., κάτοικοι 150)⁵⁴.

Στὴν περιοχή τοῦ Μεσαναγροῦ ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ μέχρι σήμερα δέκα (10) παλαιοχριστιανικά μνημεῖα, ἥτοι:

α') Ἁγιος Θωμᾶς, βασιλική.

β') Ἁγιος Μηνᾶς, βασιλικὴ Α-Β.

γ') Ἐριντος, οἰκισμὸς-βασιλική.

δ') Ἐριντος, Ἀλεξανδρινὲς Πατέλες, βασιλική.

ε') Παληόκαστρο, Ζοπές, Ἁγία Σωτήρα (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος), οἰκισμὸς - βασιλική.

στ') Παληοκκλησιά, Ἁγία Βαρβάρα, βασιλικὴ Α-Β-Γ.

ζ') Παναγία, Κοίμηση Θεοτόκου, βασιλικὴ Α-Β.

η') Πεντάθυρα, βασιλική.

θ') Τίμιος Σταυρός, βασιλικὴ Α-Β.

ι') Χιονιάς, Ἁγιος Ἰωάννης, βασιλική.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι σέ μίαν τόσο μικρὴ περιοχή, ὅσον εἶναι ἐκεῖνη τῆς τέως Κοινότητος τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου, ἔχουν ἐπισημανθεῖ τόσα πολλά, μεγάλα καὶ πλούσια παλαιοχριστιανικά μνημεῖα⁵⁵, γεγονός, τὸ ὁποῖο

54. Ἡ ὀνομασία «*Μεσαναγρός*» θεωρεῖται μεσαιωνικὴ καὶ ὑποδηλοῖ περιφραγμένον τόπον.

55. Ἐπιθυμῶ, νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἐβοήθησαν τὸν γράφοντα καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικά στὴν προώθηση τῆς ἐρευνας τῶν μνημείων τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου. Εἰδικώτερα εὐχαριστῶ τοὺς ἑξῆς: α') Τὸν ἀείμνηστον Ἐφημέριον Μεσαναγροῦ π. Παντελεήμονα Αὐγουστάκη, ἀσπύραστον ὁδηγὸ καὶ συμπαραστάτη, ὁ ὁποῖος ἐβοήθησε μεγάλως τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὴν περιοχή, β') τὸν αἰδεσιμώτατον σημερινόν Ἐφημέριον τοῦ Μεσα-

προϋποθέτει μεγάλον ἀριθμὸν κατοίκων κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, καθὼς καὶ οἰκονομικὴ, πνευματικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ γενικώτερα πολιτιστικὴ ἀνθήση.

Πιθανῶς πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀπετέλει κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἓνα σπουδαῖο θρησκευτικὸ καὶ λατρευτικὸ κέντρο, μὲ μεγάλη προσέλευση πιστῶν, γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν καὶ προσκύνησιν τάφου μάρτυρος ἢ μαρτύρων ἢ ἁγίων λειψάνων, ποὺ ἐφυλάσσοντο ἐκεῖ.

Εὐθὺς ἀμέσως θὰ γίνῃ λόγος γιὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα.

Νοτιοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου Μεσαναγροῦ-Ἐρίντου-Κατταβιάς, στὴν ὁροφὴ τοῦ ὑψώματος «Ἅγιος Μηνᾶς» (ὑψόμετρο 337 μ.), κεῖται ἓνα ἐκτεταμένο παλαιοχριστιανικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων καὶ δύο βασιλικές. Πιθανῶς καὶ οἱ δύο ἢ τουλάχιστον ἡ μία ἀπὸ τὶς βασιλικές αὐτές νὰ ἐτιμᾶτο στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προήλθε καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ μνημείου⁵⁶ καὶ τὸ τοπωνύμιον τοῦ ὑψώματος, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου κεῖται τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ συγκρότημα⁵⁷.

ναγροῦ καὶ φίλον π. Ματθαῖον Σταματάκην γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του, γ') τὸν καταγόμενον ἀπὸ τὸν Μεσαναγρὸ, Φύλακα Ἀρχαιοτήτων, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὁδηγὸ τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ φίλο κ. Νικήτα Μιχ. Μιχαηλίδην γιὰ τὰ πολυάριθμα ταξίδια, τὶς περιοδεῖες καὶ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά του, δ') τοὺς φιλόξενους, ἐργατικούς, πρόθυμους καὶ φιλοπρόδους κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ, γιὰ τὴν ἡθικὴ συμπαράστασιν, τὴν συνεργασίαν καὶ τὴν πολὺπλευρὴν βοήθειάν των.

56. Ὁ «Ἅγιος Μηνᾶς» κατήγετο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, ἦτο υἱὸς ἐθνικῶν—σύμφωνα μὲ τὸ σχετικὸ μαρτυρολόγιον— καὶ ἔζησε κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ὑπηρετήσε ὡς στρατιώτης στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.), συνελήφθη καὶ ἀφοῦ ὁμολόγησε μετὰ παρηγορίαν τὴν πίστιν του πρὸς τὸν Χριστὸν, ἐβασανίσθη καὶ ἐστὶν ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐποχῇ ἀπεκεφαλίσθη, τὴν 11ην Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 296 μ.Χ. Ἐτάφη νότια τῆς Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου, κοντὰ στὴν Λίμνη τῆς Μαρεώτιδος. Πρβλ. Θ. Τζεδάκην, Ἄρθρον «Μηνᾶς ὁ Αἰγύπτιος, Μεγαλομάρτυς», ΘΗΕ, τ. 8 (1966), σσ. 1121-1123.

57. Τὸ τοπωνύμιον «Ἅγιος Μηνᾶς» ἀπαντᾷ συχνὰ στὴν νῆσον Ρόδο (Ἀρχιπολὴ, Καλαβάρδα, Καλυθιές, Κατταβιά, Κοσκινὸν κλπ.), γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη στὴν νῆσον Ρόδο. Ἐπίσης τὸ τοπωνύμιον ἀπαντᾷ καὶ στὴν νῆσον Κάρπαθον, ὅπου σύνηθες εἶναι καὶ τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα Μηνᾶς. Στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου ἢ τῆς Ἐλύμπου τῆς βορείας Καρπάθου ὑπάρχει μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ μετὰ ψηφιδωτῶν δαπέδων, φερομένη στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, καθὼς καὶ νεώτερον ναῦδριον, ἀφιερωμένο στὸν ἴδιον Ἅγιο. Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς τιμᾶται ἐπίσης ἰδιαίτερα στὴν νῆσον Κρήτη. Ὁ πολιοῦχος ναὸς τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης εἶναι ἀφιερωμένος στὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ναοὶ τοῦ ἰδίου Ἁγίου ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλες περιοχάς τῆς νήσου Κρήτης.

Στὸν οἰκισμό Κουρούτες, τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου, τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης Κρήτης, εὐρίσκεται μικρὸν διαστάσεων, μονόχωρος καὶ καμαροσκεπαστὸς ναὸς, μὲ λείψανα παλαιῶν τοι-

Ὁ Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς ἐτιμᾶτο ἰδιαίτερα στὴν Αἴγυπτο. Ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀνηγέρθη μία βασιλική, ἀργότερα δεύτερη καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν διάφορα προσκτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνετο καὶ βαπτιστήριον⁵⁸. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ ἀπέβη σπουδαῖο λατρευτικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο ἐπεσκέπτοντο πολυάριθμοι προσκυνητὲς ἀπὸ ὅλη τὴν χριστιανικὴ οἰκουμένη. Ἡ τιμὴ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ διεδόθη ἐνωρίτατα καὶ στὴν ὑπόλοιπη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Κατὰ τὸν 6ον αἰ. μ.Χ. ὑπῆρχε πιθανῶς ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπίσης ἡ τιμὴ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ διεδόθη καὶ στὴν Κρήτη, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο (961-1210 μ.Χ.) καὶ ἐξῆς⁵⁹.

Στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος «Ἅγιος Μηνᾶς» τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου ἰδρύθησαν δύο παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, ἡ μία δίπλα στὴν ἄλλη καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὴν. Ὁ κυρίως ἄξονας τῶν βασιλικῶν αὐτῶν κεῖται ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Περί τῶν βασιλικῶν αὐτῶν γίνεται ἐκτενέστερος λόγος κατωτέρω.

Βασιλική Α (βορεία)

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 13.90 × 11.10 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτ. 5.05 μ.) ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 4.05 καὶ βέλους 2.20 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ (μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς 2.70 μ.)⁶⁰.

χογραφῶν, πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος τιμᾶται στὴν μνήμη τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀνήκει στὴν παλαιὰ καὶ ἱστορικὴ οἰκογένεια τῶν Πλατυρράχων, ὅπου καὶ οἱ τάφοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτῆς.

58. K. M. Kaufmann, Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Aegypten in der westalexandrinischen Wueste, Leipzig 1910. K. M. Kaufmann, Die heilige Stadt der Wueste, Kempten – Muenchen 1910. F. W. Deichmann, Zu den Bauten der Menasstadt, Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts (1937), σ. 77 κ.ἐ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 265.

59. Στ. Σπανάκης, Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὴν Κρήτη, «Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη», ἔτος Α΄, τεῦχος 1 (Ρέθυμνον 1989), σ. 63-77.

60. Ὁμοία διαμόρφωση ἐμφανίζουν οἱ ἀψίδες καὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς νήσου Ρόδου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα παραδείγματα: α΄) Ρόδος (πόλη), Μεγάλῃ βασιλική (οἰκόπεδο Ἀνδρέου Χατζηανδρέου, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Χειμάρρας-Παύλου Μελά), Ἡ. Κόλλιας, Α.Δ., τ. 24 (1969), σ. 464-467. Α.Δ., τ. 25 (1970), σ. 527. Α.Δ., τ. 26 (1971), σ. 552-55. Β΄) Ρόδος-Λαχανιά, Ἀμπακού, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης (ἀγρόκτημα Ἀντωνίου Φραγκεσκᾶκη). Παρόμοια παραδείγματα ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές τῆς Ἑλλάδος. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Βασιλικαὶ Ἑλλάδος, σ. 171, εἰκ. 2 καὶ σ. 188, εἰκ. 20. Ἐπίσης ἀπαντοῦν σὲ ἄλλες βασιλικές τῆς παλαιοχριστιανικῆς οἰκουμένης. Πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, Βασιλική, τ. Α΄, σ. 207, ἀριθμ. 16.

Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας εἶναι 0.70/0.85 μ. Ἐντὸς τῆς ἀψίδας περιελαμβάνετο πεταλοειδὲς σύνθρονον.

Τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς (πλάτ. 2.30 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μία εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.45 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς ἐπίσης σὲ μία εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.10 × 3.10 μ.), ὁ ὁποῖος ἐχωρίζετο σὲ δύο ἀνίσου μεγέθους χώρους. Ὁ νότιος χώρος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.10 × 2.35 μ.). Ὁ βόρειος χώρος ἐμφανίζει ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 8.55 × 3.10 μ.).

Βασιλική Β (νοτία)

Ἡ βασιλική Β κεῖται νότια τῆς βασιλικῆς Α καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτήν. Τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς Α χρησιμεύει ὡς βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς Β. Τὸ κυρίως σῶμα αὐτῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.85 × 11.05 μ.) καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.00 μ.) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλη, ἡμικυκλική ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς (χορδῆς 4.00 καὶ βέλους 2.20 μ.). Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.45 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Τὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς Β, εἶναι, ὡς προελέχθη, τὸ ἴδιο μὲ τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς Α. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς Β ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο μόνον στὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους (ἔσωτ. διαστ. 5.55 × 3.10 μ.).

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Β καὶ σὲ ἀπόσταση 8.15 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἐσωτερικὴ αὐτοῦ πλευρὰ κεῖται ἡμιὑπόγειος κατασκευή, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 2.50 × 1.45 καὶ ὕψους 2.00 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ὁποίας ἔχει καταρρεῦσει ἀπὸ ἱκανοῦ χρόνου. Ὁ κυρίως ἄξονας τῆς κατασκευῆς αὐτῆς βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς καὶ βαίνει παράλληλα πρὸς τὸν κυρίως ἄξονα ἀμφοτέρων τῶν βασιλικῶν.

Πρόκειται γιὰ τάφο μάρτυρα ἢ Ἀγίου ἢ πιθανῶς νὰ εἶχαν ἐναποτεθεῖ σὲ αὐτὸν λείψανα μάρτυρα⁶¹ ἢ Ἀγίου, πιθανῶς τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ τοῦ Αἰγυ-

61. Ἦδη κατὰ τὴν πρωτοχριστιανικὴ ἐποχὴ (1ος-3ος αἰ. μ.Χ.) οἱ Χριστιανοὶ ἐτιμοῦσαν μεγάλως τοὺς Μάρτυρες καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν. Μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπιτρεπομένης θρησκείας (Religio licita), ἡ τιμὴ

πίου. Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ τάφος αὐτὸς κεῖται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς Β καὶ μάλιστα εἶναι ὁρατός, ἀποδεικνύει, ὅτι ἀπετέλει ἀντικείμενο ἰδιαίτερας τιμῆς, ποὺ θὰ ἤρμοζε σὲ τάφο μάρτυρα ἢ Ἀγίου. Ἔτσι εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθεῖ, πῶς στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, γεωγραφικὰ ἀπομεμακρυσμένο καὶ ἀπομονωμένο, ἀνηγέρθη ἓνα τόσο μεγάλο οἰκοδομικὸ λατρευτικὸ συγκρότημα, χωρὶς νὰ ὑπάρχει πλησίον οἰκισμός, γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων αὐτοῦ.

Νότια τῆς βασιλικῆς Β καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὴν κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (πλάτ. 2.00 μ.), ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.05 καὶ βέλους 1.00).

Νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς Α καὶ βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς Β καὶ σὲ ἀπόσταση 2.00 μ. περίπου ἀπὸ αὐτὲς εὐρίσκεται μία ὑπόγεια, κτιστὴ, πιθοειδὴς κατασκευὴ (μεγίστη ἐσωτερικὴ διάμετρος 4.00, διάμετρος ἀνοίγματος 1.20, βάθος 5.00 μ. περίπου), οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς ὁποίας φέρουν ἐπίχρυσμα ἀπὸ ὕδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Πρόκειται γιὰ ὕδατοδεξαμενὴ, παρόμοια μὲ ἄλλες ποὺ ὑπάρχουν πλησίον ἐτέρων βασιλικῶν τῆς νήσου Ρόδου καὶ τῆς Δωδεκανήσου γενικώτερα. Αὐτὴ ἐχρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴν συγκέντρωση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ποὺ ἐπιπταν ἐπὶ τῶν στεγῶν τῶν δύο βασιλικῶν καὶ τῶν περὶ αὐτὲς προσκτισμάτων καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὶς τρέχουσες ἀνάγκες σὲ νερό, δεδομένου μάλιστα ὅτι στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ ἢ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν δὲν ὑπάρχει πηγὴ νεροῦ.

τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν Ἀγίων Λειψάνων ἀπέβη ἀκόμη μεγαλύτερη. Ἀρχισαν νὰ ἰδρύνονται Μαρτύρια ἐπάνω ἢ πλησίον τῶν τάφων τῶν Μαρτύρων, στὰ ὁποῖα συνέρρεε πλῆθος κόσμου ἀπὸ ὅλη τὴν χριστιανικὴ οἰκουμένη. Ἐπίσης ἐπεκράτησε ἡ συνήθεια νὰ μεταφέρονται τμήματα Ἀγίων Λειψάνων σὲ ἄλλες περιοχὲς καὶ νὰ ἰδρύνονται καὶ ἐκεῖ Μαρτύρια καὶ ναοί, πρὸς τιμὴν τῶν ἐν λόγῳ Μαρτύρων. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἦσαν, εἴτε τεμάχια ἀπὸ τὰ ὀστὰ τῶν Μαρτύρων, εἴτε «τεχνητὰ λείψανα» (Brandea), ἥτοι τεμάχια ὑφασμάτων ἢ ἄλλων ὑλικῶν ἀντικειμένων (ἐλαιόλαδο, ἀγίασμα κλπ.), τὰ ὁποῖα εἶχαν ἔλθει σὲ ἐπαφὴ γιὰ ὀρισμένο χρόνον μὲ τὰ πραγματικὰ λείψανα Μαρτύρων. Τὰ τεχνητὰ αὐτὰ λείψανα ἐθεωροῦντο ἰσάξια, ἰσοδύναμα καὶ ἰσοκυρὰ τῶν πραγματικῶν λειψάνων καὶ ἐτύγγαχαν ἀνάλογης τιμῆς. Πρβλ. Ἀν. Φυτράκη, *Λείψανα καὶ τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθῆναι 1955.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι ἡ τιμὴ τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίες πρὸς τὴν τιμὴν τῶν ἡρώων, οἰκιστῶν πόλεων καὶ ἡμιθέων (ἱστορικῶν ἢ μυθικῶν προσώπων) τῶν ἀρχαίων προχριστιανικῶν χρόνων. Τὰ ἀρχαῖα Ἡρῶα διεδέχθησαν τὰ χριστιανικὰ Μαρτύρια καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ χριστιανοὶ Μάρτυρες ἐκληρονόμησαν τὶς ιδιότητες τῶν ἀρχαίων ἡρώων καὶ ἡμιθέων ἢ ἐξέφραζαν ἀνάλογες. Πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι ἡ τιμὴ καὶ λατρεῖα τῶν ἀρχαίων ἡμιθέων καὶ ἡρώων ἐπηρέασε τὴν τιμὴν τῶν Μαρτύρων καὶ Ἀγίων τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ συνακόλουθα τὴν τιμὴν τῶν Ἀγίων Λειψάνων.

Σε ἰκανὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ στὸ βάθος κοιλάδας, πλησίον παραρρέοντος χειμάρρου ὑπάρχει φυσικὴ πηγὴ νεροῦ, ποὺ θὰ μποροῦσε σὲ περίπτωσι ἀνάγκης νὰ προμηθεύσει τὸ ἀπαιτούμενο νερό, ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ του θὰ ἀπαιτοῦσε ἰκανὸ χρόνο καὶ ἀνάλογο κόπο. Ὁλόκληρο τὸ παλαιοχριστιανικὸ συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα τεῖχος (πάχ. 0.75 μ.). Πρόκειται γιὰ μίαν ὀχυρωμένην κατὰ κάποιον τρόπο θέσιν. Παρόμοιο τεῖχος περιβάλλει ἐπίσης τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ καὶ τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, στὴν περιφέρεια τοῦ Μεσαναγροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Τίμιος Σταυρὸς (ὕψόμετρο 560 μ.). Βορειοδυτικὰ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ διατηρεῖται ἐπίσης μίαν ὑπόγειαν, πιθοειδὴς παλαιοχριστιανικὴ ὕδατοδεξαμενὴ.

Οἱ βασιλικὰς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἀνηγέρθησαν πιθανῶς κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἐρειπώθησαν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

19. Μεσαναγρός, Ἑριντος, Ἀλεξανδρινὲς Πατέλες, Βασιλικὴ

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεσαναγροῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 6,5 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, στὴν εὐφορὴν περιοχὴ «Ἑριντος, ἡ»⁶² καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὴ θέσιν «Ἀλεξανδρινὲς Πατέλες» καὶ σὲ ἀγρόκτημα, φερόμενο ὡς ἰδιοκτησίαν τοῦ αἰδεσιμωτάτου π. Ματθαίου Σταματάκη, Ἐφημερίου τοῦ Μεσαναγροῦ, εὐρίσκονται τὰ ἐρεῖπια μίας βασιλικῆς⁶³. Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 10.80 × 11.30 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίας σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτ. 4.90 μ.) ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 3.50 καὶ βέλους 1.80 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μίαν θύραν.

Τὸ νότιο κλίτος ἐμφανίζει κατὰ τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα μεγαλύτερον πλάτος (πλάτ. 3.75 μ.) καὶ κατὰ τὸ δυτικὸ αὐτοῦ τμήμα μικρότερον (πλάτ. 2.50 μ.). Πρὸς Ἀνατολὰς ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.45 καὶ βέλους 1.18 μ.).

62. Τὸ τοπωνύμιον «Ἑριντος» εἶναι προφανῶς προελληνικόν. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου διατηρεῖται προϊστορικὸς τύμβος, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ Μεσαναγροῦ καλεῖται «Τούμπα». Ἡ περιοχὴ ἔχει ἀρχαῖα λείψανα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν προϊστορικὴν περίοδον μέχρι τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν.

63. J. Volanakis, Rhodos-Messanagros, σ. 1265 καὶ σ. 1270, σχέδ. 3 (κάτοψη).

Ἡ ιδιορρυθμία αὐτή, τὴν ὁποία ἐμφανίζει τὸ νότιο κλίτος, ἦτοι νὰ εἶναι εὐρύτερο κατὰ τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα, ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Ρόδου καὶ τῆς Δωδεκανήσου γενικώτερα καὶ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένων λειτουργικῶν ἀναγκῶν. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα.

Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.50 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.30 × 2.55 μ.).

Οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς ἦσαν κτισμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀβεστοκονίαμα (πάχ. 0.65 μ.) καὶ ἦσαν ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένοι. Τὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτοντο μὲ πλάκες ἀπὸ λάρτιο λίθο (πλάκες Λάρδου) καὶ διατηροῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτῶν μέρος στὴν θέση των. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος ἔβαινε ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν διατηρεῖται ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα:

α') Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο στὴν κυρία ὄψη τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη, τρῖστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: «ΛΥΚΙΑ / ΧΡΗΣΤΗ / ΧΑΙΡΕ».

Ἡ στήλη καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφή προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 2ον αἰ. π.Χ.

β') Βάση ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λάρτιο λίθο. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῆς ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήματος ἐμβάθυνση, γιὰ τὴν εἰσοδοχὴ τῆς πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεως τῆς ἐπιτύμβιας στήλης, ἡ ὁποία ἐστηρίζετο ἐπάνω σὲ αὐτήν.

γ') Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ ἀρραβδώτου κίονα ἀπὸ ἐγχώριο, φαιόχρωμο ἀβεστολίθο (σωζόμ. ὕψος 0.63, διάμ. κίονα 0.18 μ.).

δ') Ὅμοιος ἀπὸ λάρτιο λίθο (σωζόμ. ὕψος 0.21, διάμ. κίονα 0.20/0.22μ.).

ε') Ὅμοιος ἀπὸ φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀβεστολίθο (σωζόμ. ὕψος 0.23, διάμ. 0.22 μ.), μὲ ἀνάγλυφο σταυρό, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα.

στ') Ὅμοιος ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.28, διάμ. 0.15 μ.).

ζ') Τμήμα πεσίσκου ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο, ὀρθογωνίου διατομῆς (διαστ. 0.21 × 0.185, σωζόμ. ὕψος 1.19 μ.). Στὴν μίαν πλευρὰ αὐτοῦ ὑπάρχει αὐλάκα (πλάτ. 0.07 καὶ βάθ. 0.03 μ.) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ διαχωριστικοῦ θωρακίου (πάχ. 0.05/0.06 μ.).

η') Τμήμα διαχωριστικοῦ θωρακίου ἀπὸ φαιόχρωμο ἀβεστολίθο μὲ ἀνάγλυφα κυμάτια (διαστ. 0.19 × 0.085 καὶ πάχ. 0.05 μ.).

θ´) Τμήμα επικράνου παραστάδας ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, φέρον ἀνάγλυφο κυμάτιο (διαστ. 0.32×0.19 μ.).

ι´) Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.30×0.19 καὶ ὕψους 0.98 μ.).

ια´) Ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ἄνω ἐπιφάνεια: 0.54×0.30 μ., κάτω ἐπιφάνεια: 0.30×0.29 καὶ ὕψος 0.17 μ.). Στὴν μία στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφος, ἀνισοσκελὲς σταυρὸς, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα.

ιβ´) Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἄρραβδῶτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.68 , διάμ. 0.30 μ.).

ιγ´) Ὅμοιος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.55 , διάμ. 0.22 μ.).

ιδ´) Ὅμοιος ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.19 , διάμ. $0.16/0.18$ μ.).

ιε´) Τμήμα διαχωριστικοῦ θωρακίου ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0.21×0.135 καὶ πᾶχ. 0.035 μ.).

ιστ´) Τμήμα πλάκας ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (διαστ. 0.18×0.10 καὶ πᾶχ. 0.02 μ.), ἡ ὁποία προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση τοίχου.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

20. Μεσαναγρός, Χιονιάς, Ἅγιος Ἰωάννης, Βασιλική

Ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση $2,5$ χλμ. ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Χιονιάς» καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος «Ἅγιος Ἰωάννης» (ὕψόμετρο 386 μ.), σὲ θέση περὶοπτη, ποὺ δεσπάζει στὴν γύρω περιοχὴ, εὐρίσκονται τὰ ἐρεῖπια μίας μετρίων διαστάσεων βασιλικῆς⁶⁴.

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Τὸ κυρίως σῶμα αὐτῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 9.90×11.40 μ.). Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι τὸ πλάτος εἶναι μεγαλύτερο τοῦ μήκους αὐτῆς. Τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 4.30 καὶ βέλους 2.50 μ.). Ἐντὸς τῆς ἀψίδας περιεκλείετο πεταλοειδὲς σύνθρονο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ νάρθηκα.

64. J. Volanakis, Rhodes – Messanagros, σ. 1264-1265 καὶ σ. 1269, σχέδ. 1 (κάτοψη).

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.45 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρὰ. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, ὁδηγοῦσα στὸν νάρθηκα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.45 μ.) ἐπερατοῦτο ἐπίσης πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρὰ. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.30 × 4.50 μ.).

Στὸν χῶρο τῆς βασιλικῆς καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν διατηροῦνται διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ μνημεῖο.

Ἡ βασιλικὴ αὕτῃ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Τὸ μνημεῖο ἔκτοτε ἐγκατελείφθη, διετηρήθη ὁμως στὴν προφορικῇ παραδόσει, τόσο ἡ ὑπαρξὴ παλαιοῦ ναοῦ στὴ θέση αὕτῃ, ὅσο καὶ ἡ ὀνομασία «Ἅγιος Ἰωάννης», ἀπὸ τὴν ὁποίαν συμπεραίνεται, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Προδρόμο ἢ τὸν Θεολόγο⁶⁵.

21. Μονόλιθος, Παληοκκλησιά, Ἅγιος Γεώργιος - Ἅγιος Νεκτάριος, Βασιλική

Νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 75 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν εὐρίσκεται ὁ οἰκισμὸς τῆς Μονολίθου⁶⁶ (ὕψόμετρο 290 μ., κάτοικοι 394).

Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ⁶⁷, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Μονολίθου - Κάστρου Μονολίθου - Φούρνων καὶ σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν,

65. Στὰ Δωδεκάνησα γενικώτερα καὶ στὴ νῆσο Ρόδο εἰδικώτερα τιμῶνται ἰδιαίτερα καὶ οἱ δύο αὐτοὶ Ἅγιοι, ἦτοι ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, λόγῳ τῆς παραμονῆς του στὴν νῆσο Πάτμο, ὅπου συνέγραψε καὶ τὴν Ἀποκάλυψη.

66. Ἡ ὀνομασία «Μονόλιθος» προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο Ἱπποτικὸ φρούριο, τὸ ὁποῖο ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σὲ ἓνα σχεδὸν μονολιθικὸ, βραχῶδες καὶ ἀπτόμο ὑψωμα, κείμενο βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν. Τὸ φρούριο αὐτὸ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ φέρει ἐντὸς αὐτοῦ παλαιὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (27 Ιουλίου).

67. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μονολίθου ὑψώνεται τὸ παλαιὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Θωμᾶ. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται δεύτερη θύρα. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἔχει κτισθεῖ ἐν πολλοῖς μὲ ὑλικά, προερχόμενα ἀπὸ ἀρχαία οἰκοδομήματα. Αὐτὰ ἔκειντο στὴν περιοχὴ, ἠρειπώθησαν καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν

στη θέση «*Παληοκκλησιά*», διατηρούντο τὰ λείψανα παλαιοῦ, ἐρειπωμένου ἀπὸ μακροῦ χρόνου ναυδρίου, φερομένου στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου).

Οἱ κάτοικοι τῆς Μονολίθου ἀπεφάσισαν περὶ τὸ ἔτος 1980 νὰ ἀνεγείρουν στὴ θέση τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἓνα ναῦδριο, τιμώμενο στὴν μνήμη τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Αἰγίνης, Ἐπισκόπου Πενταπόλεως τῆς Αἰγύπτου. Μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα ἄρχισαν νὰ ἰσοπεδώνουν τὸν χώρο, ὁπότε ἀπεκαλύφθησαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λείψανα τοίχων, ψηφιδωτὰ δάπεδα κλπ. Οἱ ἐργασίες ἐσταμάτησαν μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ διεπιστώθη ὅτι στὴ θέση αὐτὴ εὐρίσκονταν τὰ ἐρεῖπια μίας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁶⁸.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ εἶχεν ἰδρυθεῖ πιθανῶς στὴ θέση ἀρχαίου Ἱεροῦ ἢ ἄλλου μεγάλου δημοσίου οἰκοδομήματος τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ εὐάριθμα καὶ μεγάλου μεγέθους μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν στὴ θέση αὐτὴ καὶ διατηροῦνται στὸν ἴδιο χώρο⁶⁹. Πρόκειται γιὰ μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου (ἔξωτ. διαστ. 18.00 × 14.00 μ. περίπου). Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολᾶς.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐνεφάνιζε ὀρθογώνιου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 13.25 × 12.70 μ. περίπου) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.70 μ.) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολᾶς (χορδῆς 4.70 καὶ βέλους 2.50 μ. περίπου). Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας ἦτο 0.80 μ. Ὁ τοῖχος αὐτῆς διατηρεῖται σὲ ὕψος 2.00 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινοτικοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος διέρχεται ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς καὶ

ὡς οἰκοδομικὰ ὕλικά. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ διατηροῦνται παλαιᾶς τοιχογραφίας, πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἐστερεώθηκε τελευταῖα ἀπὸ τὴν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος.

68. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν ἀείμνηστο, τότε Ἐφημέριο τῆς Μονολίθου, αἰδεσιμώτατο π. Στυλιανὸ Κλήμη, ὁ ὁποῖος εἰδοποίησε σχετικὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ὁ γράφων μετέβη στὴν Μονολίθο καὶ ὁ π. Στυλιανὸς Κλήμης, ἄνθρωπος ἀπλός, ἀλλὰ μὲ μεγάλη καρδιά, εὐπροσώγος, πρόσχαρος καὶ πολὺ φιλόξενος, προσέφερε πολὺτιμη βοήθεια κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ μνημείου. Τελικὰ τὰ ἐρεῖπια τῆς βασιλικῆς παρέμειναν ὡς εἶχαν καὶ τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου ἀνηγέρθη βορειότερα τῆς βασιλικῆς.

69. Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μονολίθου καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ, ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευννηθεῖ μέχρι σήμερα πολυάριθμοι ἀρχαιολογικοὶ χώροι καὶ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ μέχρι τὰ νεώτερα χρόνια.

τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νεκταρίου. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἡνοίγετο μία θύρα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.80 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἡνοίγετο μία θύρα. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.80 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς ἐπίσης σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἡνοίγετο μία θύρα.

Τὰ κλίτη τῆς βασιλικῆς φαίνεται ὅτι ἐχωρίζοντο μεταξύ των μὲ μαρμάρινα θωράκια. Τοῦτο συμπεραίνεται μεταξύ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ αὐλάκων στὶς δύο ἀντιθετές πλευρὲς (ἀνατολική - δυτική) τῶν βάσεων τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, οἱ ὁποῖες ἐχρησίμευαν γιὰ τὴν στερέωση μαρμαρίνων διαχωριστικῶν θωρακίων. Πιστεύεται, ὅτι τὰ πλάγια κλίτη προορίζοντο γιὰ νὰ ἴστανται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Θεῆς Λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν χωριστὰ οἱ ἄνδρες καὶ χωριστὰ οἱ γυναῖκες, ἐνῶ τὸ μεσαῖο κλίτος προωριζέτο διὰ τὸν κλῆρο καὶ τὴν διέλευση τῶν λιτανειῶν. Σημειωτέον, ὅτι ὁ κλῆρος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἦτο πολυάριθμος⁷⁰. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 12.70 × 2.80 μ. περίπου). Τὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτοντο μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατὰ χώραν.

Στὸν χώρο τοῦ μνημείου διατηροῦνται πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐπόμενα:

α') Τμήμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ ἀρραβδῶτου κίονα ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τοὺς κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς (σωζόμ. ὕψος 1.02, διάμ. 0.36/0.38 μ.). Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονα ὑπολογίζεται σὲ 2.80 μ. περίπου.

β') Βάση κίονα μετὰ πλίνθου ἀπὸ φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο (διαστ. 0.69 × 0.69 καὶ ὕψος 0.55 μ.). Στὶς δύο πλάγιες πλευρὲς αὐτῆς ὑπάρχουν ἐμβαθύνσεις (πλάτ. 0.07 καὶ βάθ. 0.02 μ.) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ διαχωριστικῶν θωρακίων. Στὸ κέντρο τῆς ἄνω ἐπιφανείας αὐτῆς ἀνοίγεται ἓνας τόρμος (διαμ. 0.04 καὶ βάθ. 0.03 μ.) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἐμπολίου. Ἡ διάμετρος τῆς βάσεως τοῦ κίονα, πού ἐφέρετο ἐπ' αὐτῆς, ἦτο 0.52 μ.

γ') Ἰωνικὸ κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ἄνω ἐπιφάνεια: 0.63 × 0.54, κάτω ἐπιφάνεια: 0.42 × 0.42, συνολικὸ ὕψος 0.29 μ.). Στὴν μία στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφος σταυρός, οἱ κεφαλαίες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα.

70. Στὴν Κοπτική Ἐκκλησία ἔχει διατηρηθεῖ μέχρι σήμερα αὐτὴ ἡ παράδοση καὶ ὁ κλῆρος εἶναι πολυάριθμος.

δ') Διαχωριστικός ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἀπὸ λάρτιο λίθο (διαστ. 0.41×0.185 καὶ ὕψους 1.37 μ.).

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς καὶ στὴν ἴδια θέσση οἰκοδομήθηκε ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, στὸ ὁποῖο συνεχίσθηκε νὰ τελεῖται ἡ χριστιανικὴ λατρεία. Καὶ τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἐρειπώθηκε ἀργότερα καὶ στὴν ἴδια θέσση ἀνηγέρθη τελευταῖα τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Νεκταρίου Αἰγύπτου, Ἐπισκόπου Πενταπόλεως τῆς Αἰγύπτου.

22. Μονόλιθος, Κεραμενὴ, Βασιλική

Βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μονολίθου καὶ σὲ ἀπόσταση $3,5$ χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἀριστερὰ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου Μονολίθου - Παληόχωρας, στὴ θέσση «Κεραμενὴ»⁷¹ καὶ στὸ βάθος μικροῦ, φυσικοῦ, ἀσφαλοῦς δρομῶν⁷², εὗρισκονται τὰ λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: ἐρείπια οἰκοδομημάτων, δάπεδα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθόπλινθοι προερχόμενοι ἀπὸ διαλυμένους τοίχους κτισμάτων, ὀπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης (στρωτῆρες-καλυπτῆρες), ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν καὶ ποικίλων χρήσεων καὶ ἄλλα. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐρείπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁷³.

Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κά-

71. Τὸ τοπωνύμιον «Κεραμενὴ, ἡ» προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πλῆθους ὀστράκων, τὰ ὁποῖα ἀφθοοῦν στὴν περιοχὴ. Τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ εἶναι ἀντίστοιχο πρὸς τὸ τοπωνύμιον «Κεραμί, τό», τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ τόσο στὴν Ρόδο, ὅσο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Στὴν Μακεδονία καὶ εἰδικώτερα στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας ἀπαντᾷ τὸ τοπωνύμιον «Κεραμαριό», ἥτοι τόπος μὲ πολλὰ κεραμίδια. Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ τοπωνύμιον «Κέραμος, ὁ».

Ἡ ὑπαρξὴ τεμαχίων κεράμων καὶ ὀπτοπλίνθων καὶ γενικώτερα ὀστράκων σὲ μίαν περιοχὴ ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα τὴν πρώτην ἔνδειξιν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων καὶ γιὰ τὸ ὅτι ἔζησαν καὶ ἔδρασαν ἄνθρωποι στὴ θέσση αὐτῇ.

72. Ὁ δρόμος τῆς Κεραμενῆς τῆς Μονολίθου ἀπέχει ἀπὸ τὴν νῆσον Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου μόλις πέντε ναυτικὰ μίλια. Πρόκειται γιὰ τὸ πλησιέστερον σημεῖον μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν νήσων. Παλαιότερα καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. μ.Χ. ὑπῆρχε στενὴ ἐπικοινωνία μέσῳ θαλάσσης μεταξὺ Κεραμενῆς καὶ λιμένας Χάλκης.

73. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, ἀριθμ. μνημ. 143, σ. 338. P. Lojacono, *Ruderi di chiese paleochristiane nell' isola di Rodi*, Palladion, S.11 (1952), σ. 106-107.

τοψη (έσωτ. διαστ. 15.05 × 13.70 μ.) και έχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Από αυτά τó μεσαίο (πλάτ. 5.40 μ.) έπερατοϋτο πρòς Άνατολὰς σέ μίαν άψίδα, έσωτερικά ήμικυκλική (χορδής 4.50 και βέλους 2.80 μ.) και έξωτερικά τρίπλευρη ή ήμιεξαγωνική. Στο μέσον τής άψίδας ήνοίγετο ένα παράθυρο (πλάτ. 1.10 μ.). Ο τοίχος τής άψίδας (πάχ. 0.80 μ.) διατηρείται σέ ύψος 2.40 μ. άπό τής σημερινής έπιφανείας τοϋ έδάφους. Στο μέσον τής δυτικής πλευράς τοϋ μεσαίου κλίτους ήνοίγετο μία θύρα, μέσω τής οποίας έπεκοινώνει τοϋτο μετά τοϋ νάρθηκα.

Τò νότιο κλίτος (πλάτ. 2.80/5.00 μ.) έπερατοϋτο πρòς Άνατολὰς σέ μίαν ήμικυκλική άψίδα (χορδής 2.15 και βέλους 1.10 μ.). Τò νότιο κλίτος είναι κατά τò άνατολικό αϋτοϋ τμήμα πλατύτερο (πλάτ. 5.00 μ.) και κατά τò δυτικό αϋτοϋ τμήμα στενότερο (πλάτ. 2.80 μ.). Η ιδιορρυθμία αϋτή άπαντὰ και σέ άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές τής νήσου Ρόδου και φαίνεται νά ύπαγορεύεται άπό τήν ύπαρξη συγκεκριμένων λειτουργικών άναγκών και όχι λόγω τής φυσικής διαμορφώσεως τοϋ έδάφους ή άλλων άντικειμενικών αϊτίων. Στο μέσο τής δυτικής αϋτοϋ πλευράς ήνοίγετο μία θύρα.

Τò βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.80 μ.) έπερατοϋτο πρòς Άνατολὰς σέ μίαν εύθεία πλευρά. Στο μέσον τής δυτικής αϋτοϋ πλευράς ήνοίγετο μία θύρα. Δυτικά τοϋ κυρίως σώματος τής βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος όρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (έσωτ. διαστ. 14.30 × 3.70 μ.). Ο νάρθηκας προεκτείνεται κατά 1.60 μ. πρòς Νότον και έξέχει έμφανώς τοϋ κυρίως σώματος τής βασιλικής, ιδιορρυθμία, ή όποία άπαντὰ σπάνια στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές τής νήσου Ρόδου και γενικά τής Δωδεκανήσου.

Γύρω άπό τήν βασιλική έκείντο διάφορα προσκτίσματα. Εϊδικώτερα, νότια τής βασιλικής και σέ άπόσταση 1.70 μ. άπό αϋτήν διατηροϋνται τὰ θεμέλια ένòς μικρών διαστάσεων τετρακόγχου οίκοδομήματος. Τοϋτο άποτελείτο άπό έναν τετραγώνου κατόψεως πυρήνα (έσωτ. διαστ. 3.00 × 3.00 μ.) σέ έκάστη πλευρά αϋτοϋ ήνοίγετο μία έσωτερικά και έξωτερικά ήμικυκλική κόγχη (χορδής 2.20 και βέλους 1.10 μ.). Αϋτό έκαλύπτετο πιθανώς με κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ήμισφαιρικό τροϋλλο.

Άπό τήν θέση, τò μέγεθος και τήν μορφή τοϋ τετρακόγχου αϋτοϋ συνάγεται τò συμπέρασμα, ότι πρόκειται γιά Μαρτύριο ή Βαπτιστήριο⁷⁴. Εάν ήτο Βαπτιστήριο, τότε πρόκειται γιά τόν «έσώτερον οίκον τοϋ βαπτίσματος» ή τò «φωτιστήριο», στο κέντρο τοϋ όποίου θά έκειτο ή κολυμβήθρα τοϋ βαπτίσματος. Στόν χώρο τής βασιλικής διατηρείται ίκανός άριθμός αρχιτεκτονικών μελών, μεταξύ τών όποίων συγκαταλέγονται και τὰ επόμενα:

74. Ί. Βολανάκης, Βαπτιστήρια, σ. 3 κ.έ.

α') Τμήμα κορμού κυλινδρικού, ἀρραβδώτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ὕψος 0.17, διάμ. 0.34 μ.).

β') Ἰωνικό κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ἄνω ἐπιφάνεια: 0.70 × 0.40 μ., κάτω ἐπιφάνεια : 0.38 × 0.38 μ., ὕψος 0.22, ἄνω διάμετρος κίονα 0.34 μ.). Στὴν μίαν στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφος, ἀνισοσκελὴς σταυρός, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποῖου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα αὐτῶν.

Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἔκειτο μετρίας ἐκτάσεως οἰκισμός, ὁ ὁποῖος ἤρμασε κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ βασιλικὴ ἰδρύθηκε στὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Μαζὶ μὲ τὴν βασιλικὴ κατεστράφη καὶ ὁ παρακείμενος οἰκισμός καὶ ἔκτοτε ἀμφότερα ἐγκατελείφθησαν.

23. Μονόλιθος, Κυμμαράσι, Παληοκκλησιά, Ἅγιος Γεώργιος, Βασιλική

Βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μονολίθου καὶ σὲ ἀπόσταση 3,5 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, στὴν περιοχὴ «Κυμμαράσι, τό» καὶ στὴ θέση «Παληοκκλησιά - Ἅγιος Γεώργιος», κεῖνται τὰ λείψανα μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁷⁵.

Πρόκειται γιὰ τρικλίτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.70 × 11.10 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.20 μ.) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 4.20 μ. καὶ βέλους 2.50 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.25 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρὰ. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Τὸ

75. Τὸ τοπωνύμιο «Κυμμαράσι,τό» προέρχεται ἀπὸ τὸ «Κυμμαράσιον,τό». Ὁ Ἡσύχιος ἀναφέρει σχετικὰ: «Κύμαρος, ὅ» ἄλλος τύπος τοῦ «κόμαρος». Ὁ ἴδιος δὲ ἀναφέρει ἐπίσης: «Κόμαρος, φυτόν τι, ὅπερ φέρει καρπὸν μικαίκυλον». Τὸ τοπωνύμιο προήλθε προφανῶς ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι φύεται στὴν περιοχὴ ὁ θάμνος «*Arbutus adrachne*» καὶ «*Arbutus unedo*», κοινῶς κουμαριά. Ὁ καρπὸς τῆς κουμαριάς καλεῖται «κούμαρο, τό», ὠριμάζει κατὰ τὸ φθινόπωρο, τρώγεται ὡμὸς καὶ ἐπίσης ἐξάγεται ἀπὸ αὐτόν διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀποστάξεως οἰνοπνευματώδους ποτοῦ, ἢ «κουμαρόρακη». Στὴν νῆσο Ρόδο ἀπαντοῦν καὶ οἱ δύο τύποι, ἦτοι: α') Κουμαριά, στὴν βορειοανατολικὴ Ρόδο καὶ β') Κύμαρη ἢ Κυμμαριά στὰ νοτιοδυτικὰ χωριὰ τῆς νήσου. Πρβλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικὸ Ρόδου, σ. 68.

βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.25 μ.) έπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.10 × 3.50 μ.)⁷⁶. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἔξῃς.

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς ἰδρύθηκε στὴν ἴδια θέσῃ δεῦτερος ναὸς γιὰ τὴν συνέχιση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀφοῦ ἐρειπώθηκε καὶ ἐκεῖνος ἀνηγέρθη στὴν ἴδια πάντα θέσῃ τρίτος κατὰ σειρὰν ναὸς. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο καὶ καμαροσκέπαστο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν μνήμη τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου).

24. Μονόλιθος, Παληόχωρα, Πύργος, Βασιλική

Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μονολίθου καὶ σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴν περιοχὴ «Παληόχωρα, ἡ»⁷⁷ καὶ στὶς νότιες πλαγιὲς βραχώδους ὑψώματος (ὕψόμετρο 122 μ.) διατηροῦνται τὰ λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὃ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἤκμασε κατὰ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς ἀρχαῖους χρόνους.

Διατηροῦνται τὰ ἐρείπια μεγάλων οἰκοδομημάτων, τὰ ὁποῖα φέρουν κυκλική, ἑλλειψοειδῆ, ἀκανόνιστη, τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ εἶναι κτισμένα ἀπὸ μεγάλους, ἐγχώριους ἀσβεστόλιθους, χωρὶς χρῆση συνδετικοῦ κονιάματος, κατὰ τὴν λεγόμενη «Κυκλώπειο τεχνικὴ».

Στὴν κορυφῇ τοῦ ὑψώματος αὐτοῦ διατηρεῖται τὸ κατώτερο τμήμα οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο φέρει κυκλικὸ σχήματος κάτοψη (ἔξωτ. διάμετρος 8.40 καὶ ἔσωτ. διάμετρος 5.60 μ.). Τὸ κυκλικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἐγχώριους ἀσβεστόλιθους καὶ διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.50/2.00 μ. περίπου ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἀρχαῖο πύργο ἢ παρατηρητήριον, ἀπὸ ὅπου ἦτο δυνατόν νὰ παρατηρεῖ κανεὶς τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς νήσου Ρόδου καὶ νὰ ἐλέγχει τὴν περιοχὴ σὲ μεγάλῃ ἔκτασιν καὶ νὰ ἐνημερώνει σχετικὰ τοὺς κατοίκους τοῦ παρακείμενου οἰκισμοῦ.

76. Τελευταῖα καὶ κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀγροτικοῦ δρόμου ἐρριφθῆσαν μπάζα καὶ ἐκάλυψαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου.

77. R. Inghieri, Carta, σ. 57. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος διατηροῦνται ἀρχαῖοι ἢ μεσαιωνικοὶ ἐγκαταλελειμμένοι οἰκισμοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν τὴν ὀνομασίαν «Παληόχωρα», ἥτοι «παλαιὸς οἰκισμός». Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ὀνομασία «Παλιοκκλησιά», ποῦ ἀποδίδεται σὲ παλαιούς, ἐρειπωμένους καὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλελειμμένους χριστιανικοὺς ναοὺς.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι ήδη κατά την απωτάτη αρχαιότητα σε ορισμένα ύψώματα της νήσου Ρόδου, σε θέσεις φύσει όχυρές, ἀνηγέρθησαν φρούρια - Ἀκροπόλεις, γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν κατοίκων τῶν γύρω οἰκισμῶν. Πολλὲς ἀπὸ τίς θέσεις αὐτὲς ἐξακολουθοῦν νὰ ὀχυρώνονται καὶ κατὰ τίς μετέπειτα ἐποχές.

Εἰδικώτερα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὑπάρχει πλήρως ὁργανωμένο σύστημα ἀσφαλείας ὁλοκλήρου τῆς νήσου Ρόδου. Σὲ κορυφὲς ὑψωμάτων ἢ σὲ ἄλλα ἐπὶκαιρα σημεῖα ἀνεγείρονται φρούρια ἢ παρατηρητήρια («Φρουκτωρίαι»), τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν ἓναν προστατευτικὸν δακτύλιο, ποὺ περιβάλλει ὁλόκληρην τὴν νῆσον Ρόδο. Μὲ τὴν ἔλευση τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν στὴν Ρόδο ἰδρύονται φρούρια, τίς περισσότερες φορὲς σὲ θέσεις, ὅπου ὑπῆρχαν σὲ παλαιότερες ἐποχὲς ἄλλα ὀχυρά.

Ὁλόκληρος ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς τῆς Παληόχωρας τῆς Μονολίθου Ρόδου περιεβάλλετο μὲ τεῖχος (πάχους 1.50/2.00 μ.), κτισμένο ἀπὸ μεγάλου σχήματος ἐγχώριους ἀσβεστόλιθους. Τὸ τεῖχος αὐτὸ διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, εἴτε στὸ ὕψος τῶν θεμελίων, εἴτε καὶ σὲ μεγαλύτερο ὕψος. Νοτιοανατολικά τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ ὑπάρχει φυσικὴ, ἀπότομη χαράδρα, ἡ ὁποία συνέβαλλε ἐπίσης στὴν μεγαλύτερη ἀσφάλεια αὐτοῦ.

Βορειοανατολικά τῆς Παληόχωρας, στὴ θέση «Πύργος» καὶ σὲ ἀπόσταση δέκα (10 μ.) μόλις μέτρων ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἐπάνω στοὺς βράχους (ὕψομετρο 12 μ. περίπου), ὑψώνεται ἓνας Πύργος τῶν χρόνων τῆς Ἱπποτοκρατίας (1308-1522 μ.Χ.), στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς.

Ὁ Πύργος αὐτὸς παρουσιάζει σχεδὸν τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διαστ. 8.90 × 8.80 μ.), διατηρεῖται στὸ ἀρχικὸ τοῦ ὕψους (ὕψος 15.00 μ. περίπου) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερους ὀρόφους. Στὴν βορρεια αὐτοῦ πλευρὰ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, ἡ ὁποία εὐρίσκεται σὲ ἱκανὸ ὕψος ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὥστε ἡ πρόσβαση στὸν πύργο, γιὰ λόγους μεγαλύτερης ἀσφαλείας, νὰ γίνεται μὲ εἰδική, κινητὴ κλίμακα (ἀνεμόσκαλα), ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ ἀποσύρεται. Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶναι ἐντοιχισμένο Ἱπποτικὸ οἰκόσημο.

Δυτικὰ τοῦ Ἱπποτικοῦ Πύργου καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις 1.85 μ. ἀπὸ αὐτό, εὐρίσκονται τὰ ἐρεῖπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁷⁸. Ἀπὸ τὴν βασιλικὴ διατηροῦνται μόνο τὰ θεμέλια, εἶναι ὅμως εὐκρινῆς ἡ κάτοψη τοῦ μνη-

78. Ἐπιθυμῶ, νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸν αἰδесиμώτατο π. Γεώργιο Καρατζιᾶ, Ἐφημέριον τῶν Σιάνων Ρόδου, γιὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ χώρου καὶ διότι ἐσυνόδευσε τὸν γράφοντα κατὰ τὴν διενέργειαν αὐτοψίας καὶ προσέφερε τὴν πολὺτιμη βοήθειά του.

μείου. Ἡ καταστροφή τοῦ μνημείου ὀφείλεται μεταξὺ ἄλλων καὶ στὰ ἐξῆς:

α΄) Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ παρακείμενου Ἱπποτικοῦ Πύργου ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὰ ὑλικά λίθοι καὶ ἀρχιτεκτονικά μέλη, τὰ ὁποῖα προήρχοντο ἀπὸ τὴν βασιλική.

β΄) Νοτιοδυτικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση εἴκοσι (20 μ.) μέτρων περιόπου ἀπὸ αὐτὴν κεῖται ἀσβεστοκάμινο, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἦτο σὲ λειτουργία μέχρι περίπου τὸ 1950. Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς βασιλικῆς καὶ εἰδικώτερα τὰ μαρμαρίνα ἀρχιτεκτονικά μέλη αὐτῆς, ἀπετέλεσαν τὴν πρώτη ὕλη, γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβέστου. Τὸ μάρμαρο, ὡς γνωστό, εἶναι καθαρὸς ἀσβεστόλιθος.

γ΄) Ὅτι ἀπέμεινε, ὕστερα ἀπὸ τὴν σύληση τοῦ ὑλικοῦ τῆς βασιλικῆς, παρὰσύρθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς –τὸ μέρος εἶναι πολὺ ἐπικλινές– καὶ ἀπὸ τὰ κύματα τῆς θάλασσας, τὰ ὁποῖα εἰδικὰ κατὰ τὸν χειμῶνα φθάνουν μέχρι τὸ σημεῖο, ὅπου εὐρίσκεται τὸ μνημεῖο.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἐξετάζουμε ἐδῶ, πρόκειται γιὰ τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 12.00 × 11.93 μ.) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη.

Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο κλίτος ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτ. 5.53 μ.) καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 4.90 καὶ βέλους 2.40 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.50 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο ἡ εἴσοδος. Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.50 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς ἐπίσης σὲ μίαν εὐθεῖα πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.93 × 3.30 μ.).

Νοτιοδυτικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἦτο κογχωτὸ καὶ δύναται λόγῳ τῆς θέσεως, τοῦ μεγέθους καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τὸ Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλικὴ αὕτῃ ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

Νοτιοδυτικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χιλιομέτρου περίπου ἀπὸ αὐτὴν, νοτιοανατολικά τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῆς Παληόχωρας καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ κέντρου αὐτοῦ, σὲ μικρὴ κοιλάδα καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, στὴ θέση «Παλάτια, τά», δια-

τηροῦνται τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὃ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἤκμασε κυρίως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ ὑψώνεται μεγάλων διαστάσεων διώροφο οἰκοδόμημα, κοσμικῆς χρήσεως, πιθανῶς τὸ Διοικητήριο ἢ ἡ κατοικία προύχοντος τῆς περιοχῆς καὶ τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σχεδὸν στὸ ἀρχικὸ του ὕψος (σωζόμενο ὕψος 7.00 μ. περίπου).

Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι ἀπὸ ἐγχωρίους, φαιόχρωμους ἀσβεστόλιθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα (πάχος τοίχων 0.65 μ.). Στους τοίχους ἀνοίγονται μονόλοβα καὶ δίλοβα παράθυρα. Ὑπῆρχε ξύλινο μεσοπάτωμα, ποὺ δὲν διατηρεῖται, διακρίνονται ὁμῶς οἱ ἐμβαθύνσεις στους τοίχους, ὅπου εἰσῆρχοντο τὰ ἄκρα τῶν ξυλίνων δοκίδων, ποὺ ἐστήριζαν τὸ ξύλινο μεσοπάτωμα. Ἡ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο ξύλινη καὶ ἐξωτερικὰ ὑπῆρχαν κεραμίδια (στρωτῆρες - καλυπτῆρες).

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, λόγῳ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ πλούτου, τὸν ὁποῖον ἐμφανίζει, καθὼς καὶ τὰ παρακείμενα κτίσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ αὐτὰ ἐντυπωσιακῶν διαστάσεων, ἂν καὶ διατηροῦνται ἐρειπωμένα, ὀνομάσθισαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς «*Παλάτια*» καὶ ἀπὸ αὐτὰ προῆλθε καὶ τὸ τοπωνύμιον τῆς θέσεως αὐτῆς. Τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν οἰκοδόμημα καὶ τὰ παρακείμενα ἐρείπια κτισμάτων ἐμφανίζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, διότι τὰ κοσμικὰ οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα σώζονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, εἶναι ἐλάχιστα καὶ συνήθως διατηροῦνται σὲ ὄχι καλὴ κατάσταση.

Ἀντιθέτως γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἵμεθα καλλίτερα πληροφορημένοι. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖον. Τὰ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα οἰκοδομήματα εἶναι κατὰ κανόνα κτισμένα μὲ καλλίτερης ποιότητος ὕλικά καὶ μὲ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια. Ἐπίσης συντηροῦνται καλλίτερα καὶ σὲ περίπτωσιν φθορῶν ἀπὸ τὸν χρόνον, φυσικὰ αἷτια καὶ ἄλλα, συντηροῦνται καὶ ἐπισκευάζονται. Θεωροῦνται, ὅτι ἀνήκουν στὸ Θεῖον καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀφείλουν οἱ πιστοὶ νὰ τὰ διατηροῦν σὲ καλὴ κατάσταση πάντοτε.

Ἐπιβάλλεται νὰ ἐρευνηθοῦν συστηματικὰ τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα, προκειμένου νὰ λυθοῦν πολλὰ προβλήματα, σχετικὰ μὲ αὐτὰ καὶ νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ ὑπάρχοντα ἐρωτήματα. Ἔτσι θὰ καταστεῖ δυνατόν νὰ φωτισθεῖ καλλίτερα μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα περίοδος τῆς Ἱστορίας, τῆς Τέχνης καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς περιοχῆς, γιὰ τὴν ὁποία οἱ γραπτὲς εἰδήσεις εἴτε σπανίζουν, εἴτε ἀπουσιάζουν παντελῶς καὶ ἔτσι ἡ ἀξία καὶ ἡ σημασία τῶν μνημείων αὐτῶν ἀποβαίνει μοναδική.

25. Σιάννα, Γλυφάδα, Μονοσύρια, Ἅγιος Τρύφων, Βασιλική

Βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Σιάννων καί σέ ἀπόσταση 4 χλμ. περίπου ἀπό αὐτόν, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ρόδου - Κρητηνίας - Σιάννων καί σέ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπό αὐτήν, βορειοανατολικά τοῦ ναυδρίου «Παναγία στίς Στελλιές» καί σέ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπό αὐτό, στή θέση «Γλυφάδα, ἦ»⁷⁹, στό βάθος φυσικοῦ ὄρμου καί σέ εὐφορη καί καλλιεργούμενη περιοχή, εὐρίσκονται τὰ λείψανα ἀρχαίου καί μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Μεταξὺ ἄλλων διατηροῦνται στήν περιοχή τῆς Γλυφάδας καί τὰ ἐπόμενα:

α') Ἀρχιτεκτονικό μέλος ἀπὸ φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο (διαστ. $1.14 \times 0.54 \times 0.50$ μ.), στήν κυρία ὀψη τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μεγαλογράμματη, ἐγχάρακτη, δίστιχη ἐπιγραφή (ῦψος γραμμ. 0.02 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«ΘΕΥΛΥΤΟΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ / ΚΥΜΙΣΑΛΕΥΣ».

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος στήν ἐπιγραφή Θεύλυτος χαρακτηρίζεται ὡς «Κυμισαλεύς», ἥτοι κατάγεται ἀπὸ τὴν Κυμισάλα, πού ἔκειτο ἐκεῖ πλησίον καί ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἓνα Δῆμο τῆς ἀρχαίας Ρόδου⁸⁰.

Τὸ τοπωνύμιο «Κυμισάλα», προφανῶς προελληνικό, διατηρεῖται μέχρι σήμερα καί ἀναφέρεται σὲ μίαν εὐρύτερη περιοχή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Ἀρχαιολογικοὺς Χώρους τῆς νήσου Ρόδου καί τῆς Δωδεκανήσου γενικώτερα⁸¹.

β') Τὰ ἐρεῖπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης στή θέση «Μονοσύρια» καί περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λεπτομερέστερος λόγος παρακάτω.

γ') Ἕνας ἐρειπωμένος Ἱπποτικὸς Πύργος, ὁ ὁποῖος κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Γλυφάδας.

δ') Τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναῦδριο, στό ὁποῖο ἔχουν ἐντοιχισθεῖ πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

79. Ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς «Γλυφάδα, ἦ» ὀφείλεται προφανῶς στήν ὑπαρξὴ πηγῶν με «γλυφά», ἥτοι ὑφάλμυρα ὕδατα σὲ αὐτήν.

80. Ἰ. Χρ. Παπαχριστοδοῦλου, Συμβολή στήν ἱστορικὴ καί ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα τῶν Δήμων τῆς ἀρχαίας ροδιακῆς πολιτείας. Ἰ. Ἰαλυσία, Ἀθήνα 1983, σ. 14, 66, 72.

81. Ἡ Κυμισάλα ἦτο ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους καί σημαντικότερους οἰκισμοὺς τῆς νήσου Ρόδου. Τὰ ἀρχαῖα λείψανα ἐκτείνονται σὲ μὴ εὐρύτατη περιοχή. Διατηρεῖται ἐπάνω στὸ ὕψωμα «Ἅγιος Φωκᾶς» ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολις καί κάτω ἀπὸ αὐτήν ἡ ἀρχαία Νεκρόπολις, μὲ πληθὺς ὑπογείων, θαλαμωτῶν, θαλαμοειδῶν καί κιβωτιόσημων τάφων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τάφων αὐτῶν ἔχει συληθεῖ, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 19ον καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. Τὰ περισσότερα Ἀρχαιολογικὰ Μουσεία τῆς Εὐρώπης περιλαμβάνουν στίς Συλλογές των εὐρήματα ἀπὸ τὴν Κυμισάλα.

Μονοσύρια, Ἱερός Τρύφων, βασιλική

Νοτιοανατολικά τῆς Γλυφάδας καί σέ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ τὸν Ἱπποτικό Πύργο, σέ ἀπόσταση 20 μ. περίπου ἀπὸ τὴν θάλασσα, στὴ περιοχὴ «Μονοσύρια»⁸², στὴ θέσις «Ἱερός Τρύφων»⁸³ καί στὶς βόρειες πλαγιὰς μικροῦ ὑψώματος (ὕψόμετρο 30 μ. περίπου) κεῖνται τὰ ἐρεῖπια μίας βασιλικῆς⁸⁴. Τὸ μνημεῖο εἶναι ἐρειπωμένο ἀπὸ μακροῦ χρόνου καί τὰ λείψανα αὐτοῦ καλύπτονται ἀπὸ ἄγρια βλάστησις⁸⁵. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 14.00 × 11.20 μ. περίπου) καί ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων (πλάτους 5.80 μ.) καί περατοῦται πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 4.80 καί βέλους 2.50 μ. περίπου).

Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας ἀνέρχεται σὲ 0.80 μ. Τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀψίδας διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.80 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ὁλόκληρο τὸ μνημεῖο καλύπτεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτοῦ μέρος μὲ ἱκανοῦ πάχους ἐπίχωση. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτ. 2.00 μ. περίπου) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.40 καί βέλους 0.70 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα.

Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτ. 2.00 μ.) ἐπερατοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σὲ μίαν εὐθεῖαν πλευρά. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία εἴσοδος. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 11.20 × 2.80 μ. περίπου).

Στὸν χώρὸ τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθόπλινθοι, ὀπτόπλινθοι, κεραμίδια στέγης, βάσεις ἀρχαίων στηλῶν, ἀρχαῖες στῆλεις, πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως, λαβὲς ἀμφορέων, μὲ ἢ χωρὶς σφραγίδες καί ἐπιγραφές, τάφοι καί ἄλλα. Γύρω ἀπὸ τὴν βασιλικὴ διατηροῦνται πολυάριθμοι τάφοι. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἀρχαία Νεκρόπολη, ἡ ὁποία ἦτο σὲ χρῆσι γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

82. Τὸ τοπωνύμιον «Μονοσύρια, τὰ» πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ «Μνασύριον, τό», πόλισμα τῆς νήσου Ρόδου, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Στράβωνος, Στράβων, ΙΔ', 655.

83. Διονύσιος, Ἑρμηνεία, σ. 162.

84. Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου, σ. 340.

85. Θερμῆς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν αἰδεσιμώτατο Ἐφημέριον τῶν Σιάννων καί φίλον π. Γεώργιο Καρατζιὰ γιὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ χώρου.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἀνηγέρθη πιθανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐρειψώθηκε ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς, φαίνεται, ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους αὐτῆς μετεσκευάσθη σὲ ναῦδριο, ὅπου συνεχίσθηκε ἡ τέλεση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ προφορικὴ παράδοση διέσωσε μέχρι σήμερα τὴν ὀνομασίαν «Ἅγιος Τρύφων», ἀπὸ τὴν ὁποία συμπεραίνεται, ὅτι τοῦλάχιστον τὸ ναῦδριο αὐτό, ποὺ ἰδρύθηκε μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς, ἦτο πιθανῶς ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Τρύφωνα.

Σημειωτέον, ὅτι ὁ Ἅγιος Τρύφων θεωρεῖται ὁ προστάτης τῶν ἀμπελουργῶν, τῶν κηπουρῶν καὶ τῶν γεωργῶν γενικώτερα. Συνήθως ὁ Ἅγιος Τρύφων εἰκονίζεται νὰ κρατεῖ στὰ χέρια του ἓνα μετάλλινον κλαδευτήρι σὲ σχῆμα μικροῦ δρεπάνου, ἀποτελουμένου ἀπὸ μετάλλινον τμήμα σὲ σχῆμα μήνης (ἡμισελήνου) καὶ ξύλινη, κυλινδρικοῦ σχήματος, βραχεῖα λαβή. Τὸ ἐργαλεῖο αὐτὸ καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς μορφή διατηρεῖται μέχρι σήμερα στὰ χωριά τῆς νήσου Ρόδου καὶ ὀνομάζεται στὴν τοπικὴ διάλεκτο «Ταχράς, ὁ», ἀποτελεῖ δὲ βασικὸ ἐργαλεῖο τῶν γεωργῶν γενικὰ καὶ εἰδικὰ τῶν ἀμπελουργῶν⁸⁶.

86. Ὁ οἰκισμὸς τῶν Σιάννων γενικὰ, στὸν ὁποῖον ὑπάγεται καὶ ἡ Γλυφάδα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ Γλυφάδα εἶναι περιοχὲς μὲ πολλοὺς ἀμπελώνες. Καλλιεργεῖται συστηματικὰ τὸ ἀμπέλι (*Vitis vinifera*) καὶ παράγονται σταφύλια ἐπιτραπέζια καλῆς ποιότητος, καθὼς καὶ οἰνοποιήσιμα, τὰ ὁποῖα δίδουν ἀρίστης ποιότητος κρασί. Μιὰ εἰδικὴ ποικιλία, ἡ ὁποία καλλιεργεῖται μεταξὺ ἄλλων στὴν Ρόδο εἶναι καὶ τὸ «Ἀθύρι», σταφύλι λευκὸ, λεπτόρωγο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παράγεται ἐξαιρετικῆς ποιότητος λευκὸς, ξηρὸς, ἐπιτραπέσιος οἶνος.

Ἡ Ρόδος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὸν μεσαίωνα, τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερα παρήγε –καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ παράγει– καλῆς ποιότητος κρασί, τὰ ὁποῖα προορίζοντο, τόσο γιὰ τὴν ἐντόπια κατανάλωση, ὅσο καὶ γιὰ ἐξαγωγή. Τὰ ροδίτικα κρασί, συσκευασμένα στοὺς ροδίτικους ἀμφορεῖς, ἐταξίδευαν σὲ ὅλον τὸν γνωστὸ ἀρχαῖο κόσμον. Ὅστρακα ἀπὸ ροδίτικους ἀμφορεῖς, συνήθως μὲ ἐνσφράγιστες λαβές, εὐρίσκονται σὲ ὅλες σχεδὸν τίς χώρες, ποὺ κεῖνται γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο Θάλασσα καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντον. Ἐλαιόλαδο καὶ κρασί ἦσαν τὰ κύρια προϊόντα, τὰ ὁποῖα ἐξήγαγαν οἱ κάτοικοι τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὰ ἴδια προϊόντα ἐξακολουθοῦν νὰ παράγονται στὴν νῆσον Ρόδο μέχρι σήμερα καὶ εἶναι ἐξίσου καλῆς ποιότητος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ABME** : Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοση Ἀ. Ὁρλάνδου.
- ΑΔ** : Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
- ΑΕ** : Ἀρχαιολογικὴ Εφημερίς.
- Ἰ. Βολανάκης, Ἀπόλλωνα Ρόδου** : Ἰ. Βολανάκης, Ἱστορία, ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα τοῦ χωριοῦ Ἀπόλλωνα τῆς νήσου Ρόδου, Ρόδος 2001.
- Ἰ. Βολανάκης, Ἀρχάγγελος Ρόδου** : Ἰ. Βολανάκης, Ἱστορία καὶ μνημεῖα τοῦ Δήμου Ἀρχαγγέλου τῆς νήσου Ρόδου, Ρόδος 1994.
- Ἰ. Βολανάκης, Βαπτιστήρια** : Ἰ. Βολανάκης, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1976 (Διδακτορικὴ διατριβή).
- Ἰ. Βολανάκης, Κατάλογος ναῶν** : Ἰ. Βολανάκης, Κατάλογος ἱερῶν ναῶν ἀνεγερθέντων, ἀνακαινισθέντων ἢ ἱστορηθέντων κατὰ τὰ ἔτη 1951-1986 εἰς Ἱερὰν Μητροπολιν Ρόδου, ἀρχιερατεῦντος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνος τοῦ Κεφαλλήνος. Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀρχιερατείας, Ἀθήναι 1988, σ. 65-104.
- Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Δωδεκανήσου** : Ἰ. Βολανάκης, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου. Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀρχιερατείας, Ἀθήνα 1988, σ. 311-347.
- Ἰ. Βολανάκης, Νεώτεροι ἔρευναι** : Ἰ. Βολανάκης, Νεώτεροι ἔρευναι ἐπὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ΑΔ 1980, σ. 1-14.
- Ἰ. Βολανάκης, Συμβολή** : Ἰ. Βολανάκης, Συμβολή στὴν ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ΔΧ, τ. IB (Ἀθήνα 1987), σ. 33-144.

- Διονύσιος, Ἑρμηνεία** : Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης, ἔκδοση Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- ΔΧ** : Δωδεκανησιακά Χρονικά.
- ΘΗΕ** : Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἑγκυκλοπαίδεια, ἔκδοση Ἀθ. Μαρτίνος, τ. 1-12 (Ἀθῆναι 1962-1968).
- R. Inglieri, Carta** : R. Inglieri, Carta archeologica dell'isola di Rodi, Firenze 1936.
- Π. Λαζαρίδης, Συμβολή** : Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου. Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α' (Ἀθῆναι 1955), σ. 227-248.
- MANSI** : J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, 1-31, Florenz-Venedig 1757-1798. Neudruck und Fortsetzung, Paris 1889-1927.
- Ἄ. Ὁρλάνδος, Βασιλική Α-Β** : Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α' (Ἀθῆναι 1952), τ. Β' (Ἀθῆναι 1952).
- ΠΑΕ** : Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
- PG** : J.-P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, **Series Graeca, τ.1-161, Paris 1878 κ.ε.**
- Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ἱστορία Ρόδου** : Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1948), Ἀθῆναι 1994, β' ἔκδοση.
- Χρ. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμιὰ Ρόδου** : Χρ. Παπαχριστοδούλου, Τὸ τοπωνυμιὰ τῆς Ρόδου, Ρόδος 1996, β' ἔκδοση.
- Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα ψηφιδωτῶν** : Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. I. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, Θεσσαλονίκη 1988.

- Β. Στεφανίδης, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία** : Β. Στεφανίδης, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1959, β' ἔκδοση.
- Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία** : Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α' (Ἀθῆναι 1942).
- Γ. Σωτηρίου, Βασιλικαὶ** : Γ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Α.Ε. 1929 (Ἀθῆναι 1931), σ. 161-254.
- J. Volanakis, Rhodos-Messanagros** : J. Volanakis, Rhodos-Messanagros: Kultzentrum und Pilgerort in der fruehchristlichen Zeit. Akten des XII. Internationalen Kongresses fuer Christliche Archaeologie, Bonn 22-28.09.1991, Teil 2 (Muenster/Wstf. 1995), S. 1262-1272, Tafel 170-171.